

İHYA

İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi
International Journal of Islamic Studies

**İSLÂM ÖNCESİ DİNÎ-KÜLTÜREL OLGULARIN KIBLENİN TAHVİLİ
HUSUSUNA YANSIMALARI VE KIBLE AYETLERİNİN SOSYAL-
İÇTİMÂÎ BOYUTU**

REFLECTIONS OF PRE-ISLAMIC RELIGIOUS-CULTURAL EVENTS ON THE ISSUE OF
CHANGING THE FORMER QIBLAH AND THE SOCIAL ASPECT OF QIBLAH
VERSES/AYATS

Yakup BIYIKOĞLU

Dr. Öğr. Üyesi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Tefsir
Anabilim Dalı, ybiyikoglu@nku.edu.tr, orcid.org/0000-0003-0759-8634

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 31 Ekim 2019/ 07 October 2019

Kabul Tarihi / Accepted: 17 Aralık 2019 / 17 December 2019

Yayın Tarihi / Published: 22 Ocak 2020 / 22 January 2020

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Ocak - Bahar/ January – Bahar 2020

Cilt / Volume:6 Sayı / Issue: 1 Sayfa / Pages: 70-97

Öz

Kible İslâm'da ibadet yönünü belirlemede önemli bir unsurdur. Böyle olmakla birlikte İslâm ümmetinin bir şiarı konumundadır. Bu çalışmada öncelikle kiblenin sözlük anlamı, terimsel anlamı ve diğer dinlerdeki sembolik boyutu üzerinde durulmuştur. Kur'ân'a bakıldığında ilk beytin Ka'be olduğuna dair deliller bulunmaktadır. Hz. İbrahim de Ka'be'ye yönelmiş, oğlu Hz. İsmail de bu minvalde devam etmiştir. Kur'ân ayetlerinden ve tefsirlerden de anlaşıldığı üzere kiblenin Beyt-i Makdis'e döndürülmesi sonrasında tarihî süreçte meydana gelen tartışmalar ayetlere de yansımış, kiblenin tahviline zemin teşkil etmiştir. Tarihsel zeminde meydana gelen bu tür tartışmalar Hz. Peygamber döneminde de zuhur etmiş, Hz. Peygamber de atası İbrahim'in yöneldiği Ka'be'ye tekrar yönelme arzusu içinde olmuştur. Hz. Peygamber'in Ka'be'ye yönelme arzusu konusundaki hususları ve kiblenin tahvilinin arka planındaki tartışmaları Sebeb-i nüzûl rivayetlerinde görmek mümkündür. Sonuç olarak belirtilecek olursa kible İslâm literatüründe fikhî bir konu olmakla beraber, diğer dinlere nazaran sosyal ve içtimai bir durum arz etmektedir. Zira İslâm'da kible sembolik özellik taşır. Kur'ân'da kiblenin ümmet için orta yolu temsil etmesi, bunun dışında kalanların ise itirazları nedeniyle sefih/beyinsiz olarak vasıflandıkları anlatılmaktadır. Sosyolojik açıdan bakıldığında Kur'ân'da belirtilen kiblenin tahvili ile İslâm'ın son din olduğu, ümmetinin yükselişe geçtiği ve aşırıktan uzak, orta yol üzerinde oluşu tescillenmiştir. Bu nedenle İslâm'da kible, tüm insanlık için tevhit ve orta yol üzere olmanın şiarı özelliğini taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Tefsir, Kible, Esbâb-ı Nüzûl Rivâyetleri, İslâm Kültürü, Ehl-i Kitâb.

Abstract

Qibla is an important element in determining the direction of worship in Islam. However, it is a slogan of the Islamic Ummah. In this study, first of all, dictionary meaning and then terminological meaning of Qibla is expressed and it's symbolic dimensions in other religions are emphasized. When we search the Qur'an, there is a evidence that the first couplet is Ka'bah. Abraham was directed to Ka'bah, and his son Ismael continued in this manner. As it is understood from the Qur'anic verses and it's exegesis, the discussions that occurred in the historical process after the Qibla turned to Ahl al-Qitab to al-Bayt al-Makdis were reflected in the verses and formed the basis of Qibla's tahweel. Such discussions taking place on the historical background, appeared in the also period of the Prophet (pbuh). It is possible to see in the narrations about asbâb al-nuzûl, the desire of the prophet (pbuh) to turn his face to Ka'bah and also the discussions at the background of changing the Qiblah. As a result, Qibla is a fiqh issue in Islamic literature, but it presents a social situation compared to other religions. Qibla is symbolic in Islam. In the Qur'an it is explained that Qibla represents the middle way of the ummah, and the rest of them are qualified as miserable/brainless due to their objections. From the sociological point of view, the tahweel of Qibla shows that Islam is the last religion, that the Ummah is on the rise and that it is on the middle road that is far from extremism. For this reason, Qibla in Islam is the motive of being on the path of tawheed and middle way for all humanity.

Keywords: Qur'an, Tafseer, Asbâb al-nuzûl Narrations, Qibla, Islamic Culture, Ahl al-Kitab.

Giriş

Yön ve cihet anlamına gelen kible, teknik terim olarak namaz ibadeti hakkında kullanılmaktadır. Daha özeldir ise Müslümanların namaz, dua ve diğer ibadetlerinde yöneldiği mekân anlamını ifade etmektedir. Namaz konusunda kible ile ilgili hususlar ayetlerde belirtilmiş olup namaz dışında kibleye dönülmesi bağlamındaki hükümler daha geniş olarak hadislerde zikredilmektedir.

Kur'ân'a bakıldığında kible lafzı, Bakara sûresi 142. ayette bir, 143. ayette bir, 144. ayette bir, 145. ayette üç ve Yûnus sûresi 87. ayette bir kere olmak üzere toplamda yedi kez tekrarlanmaktadır. Kibleyle ilgili hükümlere ise Bakara sûresi 115, 146-150. ayetlerde değinilmektedir. Yunûs sûresinde konu edinilen kible, namazda yönelmesi gereken yön, ıstılah veya mecazî olarak mescit anlamında zikredilmekte; Bakara sûresinin 115. ayetinde de doğunun ve batının Allah'a ait olduğu, hangi tarafa dönülürse dönülsün Allah'ın zatının orada olacağı belirtilmektedir. Yine Bakara sûresinde 142-150 arasındaki ayetler ise kiblenin nihai olarak Kudüs'ten Ka'be istikametine çevrilmesi sürecinde Hz. Peygamber'in Ka'be'yi kible edinme arzusuna ilahî cevap mahiyetindeki hususları konu edinmektedir.

Araştırmanın amacı, kiblenin tahvilinin tarihî zeminde meydana gelmesi nedeniyle, bu tartışmaların zeminine ulaşmak ve bu tarihi olguların Kur'ân-ı Kerim'e yansımalarını tespit etmek, kible ayetlerinin sosyal-içtimâî boyutunu sosyolojik tefsir bağlamında açığa kavuşturmadır.

Yöntem olarak ise bu çalışmada kible tayini, kiblenin fıkıh boyutu ve namaz dışındaki kibleyle ilgili diğer fikhî hususlar üzerinde durulmayacaktır. Dolayısıyla özellikle Hz. Peygamber'in Hicret sonrasında ilk beyt olan Ka'be'ye yönelmesi arkasındaki tarihte vuku bulan kültürel olarak kiblenin değişimine (nesh) dayalı olguların ayetler üzerindeki yansımaları ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır. Bunlar özellikle İslâm tarihi ve tefsir kültürü zaviyesinden incelemeye tabi tutulacaktır.

Daha önceden yapılmış olan çalışmalara bakıldığında Dinler Tarihi, İslâm Tarihi ve kibleye yönelme duygusu bağlamındaki bilgiler konusunda çoğunlukla modern dönemde yazılmış kaynaklara başvurulmuştur. Bu çalışmada kapsam ve muhteva olarak hadisler, özellikle sebep-i nüzûl rivâyetleri irdelenerek kiblenin tahvilinin Kur'ân'a yansımaları esas alınacaktır. Bu husustaki nüzul sebebi rivayetler değerlendirmeye tabi tutulacak ve bu hususla alakalı birtakım hususlara değinilecektir. Son olarak da kiblenin tahvilinin İslâm toplumu ve düşüncesi üzerinde sosyal-ictimâî boyutu üzerinde durulacaktır.

Çalışmanın kaynakları için özellikle ayetlerde belirtilen hususların değerlendirilmesi için tarih, hadis ve özellikle de kadim ve modern dönemde yazılan tefsirlere müracaat edilecektir. Bu çalışmada nüzul sebebine dair rivâyetler ele alınacağından rivâyet türü tefsirlere ağırlık verilecektir. Yine Dinler Tarihi bağlamında kibleye dair bazı hususlar için Kitâb-ı Mukaddes ve Câhiliyye kültürüne dair yazılan kaynaklara başvurulacaktır. Kavramsal bilgiler için lügatler başta olmak üzere, ansiklopedik maddeler ve güncel tefsir usulü ile alakalı kitaplara da müracaat edilecektir.

1. Kible Lafzının Kavramsal Çerçevesi

Kible, “yönelmek, yön ve yönelilen şey” anlamını ifade eder. İstılâhî olarak ise “özellikle namaz konusunda yönü belirten kavram” anlamında kullanılır. Kible, aslî anlam olarak yönelme halidir. Yine namaz için dönülen mekân ve mescidin yönü olarak günümüze kadar biline gelmiştir.¹

Müfessir Elmalılı’ya göre kible, “insanın herhangi bir tarafa teveccüh ve istikbâli halidir ki buna Türkçe’de yön denilmektedir.” Örf olarak ise “namazda dönülen taraf” anlamında bir terim olmuştur.² Daha özel anlam olarak da özellikle namaz ve bazı davranışlarda Müslümanlarca dönülen taraf olarak Ka’be’yi temsil eder.³ Fıkhî bir ıstılah olarak kible, “Namazın şartı olarak dönülmesi gereken Ka’be yönü”, Kible Nümâ ise, “Kible yönünü gösteren âlet, pusula”⁴ şeklinde tanımlanır.

Kible kavramına eş anlamlı lafızlar bağlamında bakıldığında Bakara sûresi 144. ayette kible yönü “شطر/Şatr” şeklinde belirtilmiştir. “Şatr” ise “taraf, cihet/yön ve karşı tarafa doğru” anlamlarına geldiği lügavî tefsirlerde belirtilmiştir.⁵ Buradan hareketle kiblenin yön tayininde tam hizayı tutturmak zor olacağından, kibleye yönelmenin cihet, taraf ve yön şeklinde belirlenmesinin yerinde olacağını söylemek isabetli olacaktır.

2. İslam Öncesi Din ve Kültürlerde Kible Algısı

Kiblenin tahvili konusunu daha iyi anlamak için İslam öncesi din ve kültürlerde kibleye bakışın görülmesi önem arz edecektir. Bu başlıkta semavî ve diğer dinlerin kible algısı irdelenecektir.

İslâm öncesi kültürlerde kible konusunda gerek semâvî dinler gerekse diğer din mensuplarının özellikle bedenî olan ibadetlerini yerine getirirken belirli bir istikamete doğru yönelmeleri gerekli görülmüştür. Bu minvalde kutsala doğru bir yönelişle, kutsala dair bütün hakikatleri bir araya getirecek bir merkez hedeflenmiştir. Nitekim kutsalla bir şekilde irtibat kurulan yer veya yönler insanlar tarafından seçilmemiş, sadece dinî anlamların atfedilmesiyle keşfedilmiştir.⁶ Bu bağlamda, “kabîle” kelimesiyle anlam bağı kurulduğunda aynı kibleye yönelmek hususu, inanç şuurunu canlı tutmuştur. Dolayısıyla kibleye yönelmek ile inananlar arasında sosyal bütünlük şuru inşa edilmiştir.⁷ Nitekim Kur’ân’da belirtildiği üzere Ka’be’nin yeri Hz. İbrahim’e Allah tarafından gösterilmiş⁸, Kitab-ı Mukaddes’e göre ise Hz. Dâvûd’a Kudüs’teki mabedin yeri Tanrı tarafından bir melekle bildirilmiştir.⁹ Yine başka dinlerde de

¹ Ragıb el-İsfehânî, “Kible”, *el-Müfredâd fî garîbi’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Seyyid et-Türkî (Beyrût: Dâru’l-Marife, ts.), 392; Muhammed b. Mükrim İbn Manzûr, “Kible”, *Lisânü’l-Arab* (Beyrût: Dâru Sâdır, ts.), 11: 544-545.

² Ahmet Hamdi Yazır Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, 3. Baskı (İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979), 1: 522.

³ Ahmet Güç, “Kible”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25: 364.

⁴ Mehmet Erdoğan, “Kible”, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 306.

⁵ Yahya b. Ziyad el-Ferrâ, *Meâni’l-Kur’ân* (Beyrût: Âlemu’l-Kütüb, 1983), 1: 84

⁶ Güç, “Kible”, 25: 364.

⁷ Abdurrahman Kasapoğlu, “Bir Dinî Tecrübe ve Sembol Olarak Kibleye Yönelme”, *Diyanet İlmî Dergi*, 41/ 4 (2005): 33.

⁸ el-Hac 22/26.

⁹ Kitab-ı Mukaddes (Eski ve Yeni Ahit) (İstanbul: Kitab-ı Mukaddes Şirketi, 1996), II. Samuel 24: 16-25.

kutsal kabul edilerek ibadet maksadıyla dönülen mekânlar inşa edilmiştir. Şimdi nüzûl sebebine dair rivâyetleri daha iyi tahlil edebilmek için kiblenin tahvilinden önce semâvî dinlerde kible unsurunun ne anlam ifade ettiğini ana hatlarıyla inceleyelim.

2.1. Yahudilikte Kible

Yahudilikte ibadetler Kudüs'e dönülerek yapılmakta olup yön olarak kibleleri "mizrah" (doğu yönü) şeklinde isimlendirilmiştir. Dâvûd tarafından Kudüs'ün Yebûsiler'den alınışından sonra Rab Yahova, mabedi inşa edeceği yeri Dâvûd'a bir melek vasıtasıyla bildirmiştir.¹⁰ Daha sonra oğlu Süleyman tarafından M.Ö. yaklaşık 950'li yıllarda "Şetiya taşı" üzerinde mabedin inşa edilmesinden itibaren Kudüs, Yahudiliğin merkezi haline gelmiştir.¹¹

Yahudilikte ibadetlerde dönülen doğu ciheti Kudüs'e doğrudur.¹² Yahudilerin evlerinde de bu yönü göstermek için "Mizrah Levhası" asıdır. Zira onların evlerinin Hz. Mûsâ döneminde ibadethane yapıldığı bilinir.¹³ Kitab-ı Mukaddes'te "Rabbe seçtiğin şehre ve ismin için yaptığım eve doğru dua ederlerse, o zaman dua ve yalvarışlarını gökte işit ve onların davasını gör"¹⁴ şeklinde kibleye işaret edilmiştir. Yine Kitab-ı Mukaddes'e göre Danyal (a.s.) günde üç kez Kudüs cihetine (Yeruşalim'e) doğru dua etmiştir.¹⁵

Kudüs'teki Beyt-i Makdis'in yıkılışından sonra sinagogların yönü Kudüs'e doğru inşa edilmiştir. Ayrıca, sinagoglarda rulo halinde el yazması Tevrat tomarlarının saklandığı "Aron ha-Kodeş" (kutsal mekân) adı verilen İslâm'daki mihrabın karşılığı olan bölmeler de Kudüs'e yönelik yapılmıştır. Yahudilikte gerek ev ve gerek sinagoglarda ibadet için Kudüs cihetinde olan mizraha (doğu yönüne) dönülmektedir.¹⁶ Yine İbranilere göre doğu pusulasının belirleme noktası olarak güneşin doğuş yönü olan "doğu", ön cihet kabul edilmektedir. Aynı şekilde onlara göre, "batı" ise arka olarak kabul görmektedir.¹⁷

2.2. Hıristiyanlıkta Kible

Hıristiyanlar ibadetlerini doğuya doğru yönelerek yaparlar. Zira Hz. İsa, doğu cihetinde Beytülahim'de doğmuş¹⁸, doğumu esnasında müneccimler doğu tarafından gelmişler, Hz.

¹⁰ Kitab-ı Mukaddes, II. Samuel, 24: 16-25.

¹¹ Güç, "Kible", 25: 365.

¹² Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 4. Baskı (Isparta: Fakülte Kitabevi, 2002), 279.

¹³ Ali Sayı, *Firavun, Hâmân ve Kârun Karşısında Hz. Musa* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1992), 169. Bu durum, "Hz. Mûsa ve kardeşlerine kavminiz için Mısır'da evler hazırlayın, evlerinizi kible kılınz, namazı eda ediniz diye vahyettik, Mü'minlere tebhîr et" (10/Yûnus 87) ayetinden hareketle, "evlerinizi kibleye doğru çeviriniz" şeklinde anlaşılıyorsa da bu zor bir anlam olup bunun, "evlerin birbiri karşısına gelecek şekilde kurulması; evlerin karşı karşıya getirilerek güvenlik tedbirinin alınması" şeklinde anlaşılması mümkündür. Bk. Sayı, *Firavun, Hâmân ve Kârun Karşısında Hz. Musa*, 170-171.

¹⁴ Kitab-ı Mukaddes, I. Krallar 8: 44-45.

¹⁵ Kitab-ı Mukaddes, Daniel 6: 10.

¹⁶ Günay Tümer- Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi* (Ankara: Ocak Yayınları, 1993), 225; Güç, "Dinlerde Kible Anlayışı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11: 2 (2002): 5.

¹⁷ Güç, "Dinlerde Kible Anlayışı", 6.

¹⁸ Kitab- Mukaddes (Yeni Ahit), Matta 2: 1.

İsa'nın doğumuna işaret eden yıldızları doğuda görmüşlerdir.¹⁹ Matta İncilinde Hz. İsa'nın tekrar gelişinin yine doğudan olacağına işaret edilmiştir.²⁰

Bu minvalde Bizans imparatorluğu ve sonrasında batıdaki bütün kiliseler doğuya doğru inşa edilmiştir. Süryani mimarisinde ise bütün kiliseler, Hz. İsa'nın doğudan geleceği inancı gereği doğuya doğru bina edilmiştir. Mezbahın orta kısmındaki “kduş-kudşin” olarak adlandırılan niş şeklindeki kısım da Hz. İsa'yı sembolize etmek için taç şeklinde süslenmiştir. Daha sonraki dönemlerde manevi olarak kiliselerin doğuya döndürülmesinde Hıristiyanlarca eskatolojik bir anlam yüklenmiştir. Zira onlar, Hz. İsa'nın tekrar dönüşünün doğudan vuku bulacağı inanışları sebebiyle doğuya doğru dönmüşlerdir. Bu nedenle ilk bazilikalarda yarım daire olan çıkıntılı kısımda bulunan geniş haç, Hıristiyanların duaları için odak noktası olmuştur. Ancak modern zamanlarda kişilerin sembolizmi zayıf bulması ve geleneklere uygun kilise inşa etmenin zorluğu sebebiyle pusula kullanılması adet olmuştur.²¹

2.3. Diğer Din ve Kültürlerde Kible

Mayalar ibadetlerinde güneşe doğru yönelirlerdi. Sâbiiler ise ışık kralının ve ışık âleminin mekânı olduğuna ve buranın nurla kapalı olduklarına inandıklarından diğer ritüellerinde olduğu gibi namazlarında da kuzeye yönelmektedirler.²²

Maniheiztler ise, kâinatın en yüksek kısmını gök kubbenin ortası kabul ettikleri için ibadetlerinde kuzey kutbuna yönelmişlerdir. Sâbiiler ve Maniheiztlerin aksine, Harranîler güney kutbuna yönelirler.²³ Hintlilerin geneli de sabah yataklarından kalktıklarında güneşe doğru eğilir ve yüzlerini doğu yönüne çevirerek sabah ibadetini yaparlar.²⁴

3. İslâm'a Göre Kible'nin Tarihçesi

Hz. İbrahim ile Hz. Peygamber arasındaki semavî dinlerde Ka'be ile Beyt-i Makdis'in kible oluşu, Mekke ve Kudüs olarak iki merkeze dayanmaktaydı. Böyle olmakla beraber, Mısır bölgesi dikkate alındığında Ka'be'ye doğru olan doğu ciheti de kible şeklinde telakki edilmekteydi. Yer veya yön olarak Ka'be ve Beyt-i Makdis, Kur'ân'ın tasdik ettiği iki kutlu mabed hükmünü taşımaktadır.²⁵ Hz. Peygamber de yeryüzünde inşa edilen mescit olarak Ka'be'ye ve Beyt-i Makdis'e işaret etmektedir.²⁶

İslâm kaynaklarına göre, Ka'be Hz. İbrahim'den beri kible idi. Hz. Peygamber de Mekke'de cihet olarak Ka'be'ye yönelik namaz kılıyordu.²⁷ Kiblenin tahvilinden sonra kiblenin hükmünün neshine dair takınımış oldukları tavırları nedeniyle Yahudileri kınayan ayet

¹⁹ Kitab- Mukaddes (Yeni Ahit), Matta 2: 1-2.

²⁰ Kitab- Mukaddes (Yeni Ahit), Matta 24: 27.

²¹ Güç, “Kible”, 25: 365.

²² Güç, “Kible”, 25: 365.

²³ Tümer, *Bîrûnî'ye Göre Dinler ve İslâm Dini* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1975), 126.

²⁴ Tümer- Küçük, *Dinler Tarihi*, 93; Güç, “Dinlerde Kible Anlayışı”, 9.

²⁵ Âl-i İmrân 3/ 96; el-İsrâ 17/1.

²⁶ Buharî, “Enbiyâ”, 10, 40; Müslim, “Mesâcid”, 1, 2; İbn Mâce, “Mesâcid”, 3; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5: 150, 156, 157.

²⁷ Muhammed İbn İshâk, *Sîretü İbn İshâk*, thk. Muhammed Hamidullah (Mağrib: Ma'hadu'd-Dirâsât: ts.): 119.

inmiştir.²⁸ Kibleye dair bu ayetlere yansıyan ifadelere bakıldığında İslam öncesi kültürün Kur'ân'daki yansımalarının görülmesi mümkündür. Ayetlerde zikredilen bu hususlar tarih ve tefsir kaynakları ışığında incelendiğinde geçmişte vuku bulan Kur'ân'daki yansımaları daha da belirginleştirecektir. Bu bölümde hicretten önceki ve sonraki kibleye dair teamüller ele alınırken, Hz. İbrahim sonrası İslâm'dan önceki dönem ve İslâmiyet sonrası hicretten sonra yaklaşık iki yıllık dönem olmak üzere iki kısımda ele alınacaktır.

3.1. İslâm Öncesi Kiblenin Durumu

Câhiliyye döneminde ibadetler, putlarla dolu olan Ka'be'de yapılmaktaydı. Bu durum, Ka'be'nin Müşrik Araplar tarafından mabed edinildiğini göstermektedir. İslâm öncesi kible algısı konusunda rivayetlere bakıldığında Hz. İbrahim de namaz yönü olarak kibleye yönelirdi. Ka'be'nin Hz. İbrahim zamanındaki inşası, Kudüs'teki Beytül-Makdis'in inşasından tarih olarak daha öncedir. Nitekim Abdulmuttalib, Hz. İbrahim tarafından Ka'be'nin kible kılınmış olduğunu biliyordu.²⁹

Yukarıda belirtildiği üzere Hz. İbrahim'in kible olarak Ka'be'ye yönelmesi, Câhiliyye döneminde Araplar tarafından kiblenin bilindiğini teyit etmektedir. Zira Zeyd b. 'Amr (v. m. 606) Câhiliyye devrinde zaman zaman kibleye yönelip ilahının İbrahim'in ilahı, dininin de İbrahim'in dini olduğunu söyleyerek şöyle çağrıda bulunuyordu: "İlahım! Şayet hangi yön sana daha sevimlidir bilsem oraya doğru secde ederdim, lakin bunu tam bilmiyorum." Sonra da bu cihette (Ka'be) secdeye kapanıyordu. Böylece o, ilk olarak putlara tapmaktan ayrılıp İbrahim'in (a.s) dinine girenlerden olmuştur.³⁰ Bu şekilde İslâmiyet'ten önce Haniflerin, Ka'be'ye saygı duydukları ve ona doğru kıldıkları görülmektedir.³¹ Bu rivâyetler, İslâm öncesi Câhiliyye döneminde Arapların ibadet için Ka'be'yi kible edindiklerini açık olarak izhar etmektedir.

3.2. İslâm Sonrası Kiblenin Durumu

İbn Abbas'tan gelen bir rivâyete göre, Hz. Peygamber, Ka'be'yi de önüne alarak Beyt-i Makdis'e doğru yöneliyordu. Bu şekilde her iki kibleyi de birleştirmiş oluyordu.³² Hz. İbrahim'in Ka'be'yi kutsal görmesi nedeniyle Hz. Peygamber de putlarla dolu olmasına rağmen Harem-i Şerîfe doğru namaz kılmaktaydı. Hz. Peygamber'in Ebû Cehl ve arkadaşlarının işkencelerine maruz kalışına dair haberler onun bu yön üzere namaz kıldığını düşündürmektedir.³³

Aynı şekilde bir rivâyete göre Medine'den Mekke'ye biat için gelenler arasında Ensâr'ın ileri gelenlerinden Berâ b. Ma'rûr da vardı. Berâ yolda namazını Ka'be'ye dönerek kılmıştı.

²⁸ Kiblenin tahvili hususunda Ehl-i Kitâb'ın tahammülünün azalmasına dair Kur'ân'da Yahudilere verilen cevap şöyledir: "Ey Kitâb Ehlî! Siz iyiliği bir kibleye dönmekte arıyorsunuz. İyilik, yüzünüzü ibadet esnasında doğu ve batı yanına çevirmek değildir..." (el-Bakara 2/177)

²⁹ Arent Jan Wensinck, "Kible", İslam Ansiklopedisi (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, ts.), 6: 667.

³⁰ Ebu Muhammed İbn Habib, *Kitâbu'l-Muhabbet* (Beyrût: Dâru'l-Afâki'l-Cedîde, ts.), 171.

³¹ Cevad Ali, *el-Mufasssal fî tarihi'l-arab kable'l-İslâm* (Bağdat: 1993), 4: 17.

³² Ebu Abdillâh İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ* (Beyrût: Dâru Sâdır, ts.), 1: 243; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1981), 4: 122.

³³ Buharî, "Vudû", 69; "Salat", 109; Müslim, "Cihâd", 107, 110.

Diğerleri ise aksi olarak Beyt-i Makdis'e doğru yönelmişlerdi. Mekke'ye geldiklerinde bu durumu Resûlullah'a sormuşlardı. Hz. Peygamber de onların bu konu da muhayyer olduklarını, isteyenin Beyt-i Makdis'e doğru yönelebileceğini söylemişti.³⁴

Hz. Muhammed'in hicret öncesi Ka'be'ye ve Beyt-i Makdis'e aynı anda birlikte dönerek namaz kılması konusunda; Hz. Peygamber (s.a.s) ilk defa farz namaz kıldığında Beyt-i Makdis'e doğru mu yoksa Ka'be'ye doğru mu kılıyordu? Sorusuna ilişkin iki farklı görüş karşımıza çıkmaktadır. Kurtubî (v. 671/1273) kiblenin farz kılınmasının Mekke'de olduğunu, ancak kible cihetinin Mescid-i Aksâ mı yoksa Ka'be mi olduğuna dair ihtilafın bulunduğunu söyler. Şöyle ki:

Birinci görüş olarak, ilk kiblenin Beyt-i Makdis olduğunu kaydeder. İbn Abbas'tan rivâyetle hicretten on yedi ay sonra Allah'ın kibleyi Ka'be'ye doğru çevirdiğini beyan eder. İkinci görüşe göre ise Hz. Peygamber'in ilk farz olan namazı Ka'be'ye dönük olarak eda ettiğini söyler. Hz. Peygamber, Mekke'de Hz. İbrahim ve Hz. İsmail'de olduğu gibi Ka'be cihetine doğru namaz kılmaya devam etmiştir. Hz. Peygamber, Medine'ye hicret sonrası bir görüşe göre on altı ve bir görüşe göre on yedi ay Beyt-i Makdis'e doğru namaz kılmıştır. Sonra Allah, kibleyi Ka'be'ye doğru döndürmüştür.³⁵

Kiblenin tahviliyle geçmişten gelen tartışmaların güncel kaynaklardaki yansımaları şu şekilde olmuştur:

Hz. Peygamberin Mekke'de iken kible olarak Ka'be'ye yönelmesi meselesi hep geri planda kalmış ve diğer yaygın kanaatler arasında kaybolup gitmiştir. Bu bağlamda ilk kiblenin Ka'be olduğunu söyleyenler de bunun hicrete kadar sürdüğünü, Beyt-i Makdis'e yönelmenin Medine'de başladığını iddia etmişlerdir. Farklı bir kanaate göre de Hz. Peygamber, hicretten önce İsrâ hadisesi ile beraber Mescid-i Aksâ'ya yönelmeye başlamıştır.³⁶

Bu hususta ilk kiblenin Kudüs oluşuyla ilgili değerlendirmelere bakıldığında, Bakara 143. ayet nâzil olduğu sırada Hz. Peygamber'in Beyt-i Makdis cihetine namaz kılıyor olması ve ayetten sonra Kudüs'ten Ka'be'ye yönelmesi nedeniyle Beyt-i Makdis ilk kible olarak yorumlanmıştır.³⁷ Yine farklı birtakım rivâyetlerden hareketle, Mekke döneminden itibaren Hz. Peygamber'in Ka'be'yi de önüne alarak Kudüs cihetine doğru namaz kılışı nedeniyle ilk kiblenin Beyt-i Makdis oluşuna dair iddialar da söz konusu olmuştur.³⁸

Bu rivâyetlere farklı bir bakış açısıyla yaklaşılacak olursa, şayet Hz. Peygamber Mekke'de iken Beyt-i Makdis'e yönelmiş olsaydı, Ka'be'ye fazlasıyla bağlılıkları bulunan

³⁴ Ahmed b. Ali el-Cessâs, *Abkâmu'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Sâdık Kamhâvî (Beyrût: Dâru İhyâi Tûrâsi'l-Arabî, 1992), 1: 105.

³⁵ Ahmed b. Ebî Bekir el-Kurtubî, *el-Câmi' li abkâmi'l-Kur'ân*, thk. Abdulmuhsin et-Türkî (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2006), 2: 429.

³⁶ İsrâfil Balcı, "İslâm'ın İlk Kiblesinin el-Mescidü'l-Aksâ Olduğu İddialarının Kritiği ve Kible Değişikliğinin Arka Planı", *İslam Araştırmalar Dergisi* 28 (2012): 89.

³⁷ Balcı, "İslâm'ın İlk Kiblesinin el-Mescidü'l-Aksâ Olduğu İddialarının Kritiği ve Kible Değişikliğinin Arka Planı", 86.

³⁸ Yavuz Ünal, "Hadis Verilerine Göre Hz. Peygamber'in İlk Kiblesi: Beyt-i Makdis", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12-13 (2001): 196-204, 206-207.

Mekke müşrikleri bu hususta onu kınayacak, bu yüzden İslamiyet'e girmek istemediklerini dillendireceklerdi. Hz. Peygamber'in Medine'ye hicret sonrası kibleyi Beyt-i Makdis'e doğru çevirmesi, Yahudilerin benzer anlamdaki itirazlarına yer vermemek içindi. Neticede her iki cihetten Mekke müşrikleri ve Medine Yahudileri bu imtihanı kaybederek dünya ve ahirette hüsrana uğrayanlardan olmuşlardır.³⁹ Bu iddiaya karşı aksi bir görüş ortaya koymak suretiyle Yahudilerin İslâm'a olan düşmanlıklarını öne sürmenin tarihi gerçeklerle bağdaşmadığını, düşmanlığın 625 senesinde başladığını, oysaki kiblenin Ka'be'ye çevrilmesinin 623 senesinde vuku bulduğunu söyleyenler de olmuştur.⁴⁰

Müsteşriklerden Watt da Hz. Peygamber'in Mekke döneminde muhtemelen kiblesinin olmadığını ve Hicret öncesinde Medinelilerden öğrenilmek suretiyle Kudüs'ün Hz. Peygamber tarafından kible olarak kabul edilmiş olabileceğini iddia etmektedir.⁴¹ Mekke'de iken kible olarak Kudüs'e yönelme meselesinde söylenen bu tür şeylerin modern zamanlarda ortaya sürüldüğü malumdur. Zira bu tür söylemlerin kasıtlı ve önyargıyla varılan bir sonucun eseri olduğunun altını çizmek gerekir.⁴²

3.2.1. İlk Kible Ka'be Olup Sonradan Kudüs'e Tahvili Meselesi

Daha önce zikredildiği üzere İslâmiyet ile ilk kiblenin Ka'be olduğu sonra Medine'de tahvil edildiği iddiasının önemli delili “*Resûlullah önce Ka'be'ye doğru namaz kıldı. Sonra Beyt-i Makdis'e döndü. Hz. Peygamber bu esna da Mekke'deydi. Bu şekilde üç yıl namaz kıldı. Sonra hicret ettiğinde on altı ay Beyt-i Makdis'e doğru namaz kıldı. Sonra da Allah onu Ka'be'ye çevirdi*”⁴³ hadisidir. Bu rivâyete göre, namaz farz kılındığında Hz. Peygamber'in kiblesi Ka'be idi. Ancak daha sonra namazlarında Kudüs'e doğru yönelmiştir. Burada kiblenin Kudüs'e tahvilinin, İsrâ hadisesinin vuku bulduğu dönemlere denk geldiği iddiasının öne çıktığı söylenebilir.⁴⁴

Bu konuda Kurtubî, kiblenin farz kılınmasının önce Mekke'de teşri' olduğunu, ancak bunun Mescid-i Aksâ mı yoksa Ka'be mi? olduğuna dair ihtilaf bulunduğu bahseder. Bu hususa önceki bölümde değinmiştik. Kurtubî, İbn Abbas'a göre hicretten on yedi ay sonra Allah'ın kibleyi Beyt-i Makdis'ten Ka'be istikametine çevirdiğini beyan eder.⁴⁵ Kurtubî, İslâm'ın kiblesinin nihai olarak Ka'be oluşunu şu rivâyete dayandırır: Ebu'l-'Aliye'den yapılan bu rivâyete göre, Sâlih'in (a.s) kiblesinin Ka'be olduğu, Hz. Mûsa'nın da Ka'be'ye doğru kıldığı, velhasıl bütün Peygamberlerin kiblesinin Ka'be olduğu rivâyet edilmiştir.⁴⁶

Zemahşerî (v. 538/1144) de “...وما جعلنا القبلة التي كنت عليها...” (el-Bakara 2/143) ayetindeki “جعل” fiiliyle ikinci mef'ûlun kastedildiğini söyler. Ayete: “Senin yönelmekte olduğun taraf,

³⁹ Celal Yıldırım, *İlmin Işığında Asrın Kur'an Tefsiri* (İstanbul: Anadolu Yayınları, 1991), 1: 376-377.

⁴⁰ Abdullah Draz, *Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru*, trc. Salih Akdemir (Ankara: Mim Yayınları, 1983), 167-168; Ali Osman Ateş, *İslâm'a Göre Câhiliye ve Ehl-i Kitâb Örf ve Âdetleri* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1996), 57-58.

⁴¹ Montgomery Watt, *Muhammed at Medina* (Great Britain: Oxford at the Clarendon Press, 1956), 198-199.

⁴² Ünal, “Hadis Verilerine Göre Hz. Peygamber'in İlk Kiblesi: Beyt-i Makdis”, 193.

⁴³ Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Fetbu'l-bârî bişerhi sâhibi'l-Buhârî* Riyad: Dâru Taybe, 2011), 2: 122.

⁴⁴ Balcı, “İslâm'ın İlk Kiblesinin el-Mescidü'l-Aksâ Olduğu İddialarının Kritiği ve Kible Değişikliğinin Arka Planı”, 102.

⁴⁵ Bu husustaki rivâyetlerin tamamı için bk. Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, 2: 429; 441-445.

⁴⁶ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, 2: 430.

kible yapacağımız Ka'be'dir" şeklinde anlam verir. Ona göre Nebi (s.a.s) Mekke'de iken Ka'be'yi kible edinerek namaz kılmıştır. Hicret olayından sonra Beyt-i Makdis'e doğru namaz kılması kendisine emredilmiştir. Böylece Medine'deki Yahudilerin kendisine ülfet olarak İslâm'a meylinin sağlanması istenmiştir. Daha sonra ise kible, tekrar Mekke istikametindeki Ka'be'ye doğru çevrilmiştir.⁴⁷ Zemahşeri'nin naklettiği bu rivâyet, Hz. Peygamber döneminde kible yönünün Ka'be'den başlayıp, sonra Kudüs'e, sonra tekrar Ka'be cihetine çevrilmesiyle kible sürecinin son şeklini aldığını göstermektedir.

4. Kur'ân'a Göre Kiblenin Kudüs'ten Ka'be'ye Tahvili

Kur'ân bağlamında bakıldığında, kibleden bahseden Bakara sûresi 115. ayette öncelikle doğu-batı neresi olursa olsun her yerin Allah'ın olduğundan bahsedilir. Şöyle ki Taberî'ye (v. 310/923) göre Bakara sûresi 115. ayette doğu-batı, Allah'ın mülkü ve yarattığı şey demektir. Zira O'nun kudretiyle her sabah doğudan güneş doğar ve batıdan da batar. Bu tasarruf Allah'a ait olduğu için doğu-batının da sahibidir.

Bakara sûresi 115. ayet bağlamında Mâtûrîdî (v. 333/944) şu hadisi nakleder: Sahabeden bir grup –kible yönü Ka'be'ye çevrilmeden önce- sefere çıktılar. Bu esnada namaz vakti girdi. Kibleyi tespit etme konusunda araştırmaya başladılar. Kimisi doğu cihetine kimisi de batı cihetine doğru namaz kıldılar. Böylece muhtelif yönlerde doğru namazlarını kılmış oldular. Sonra bu durumu, Hz. Peygamber'e sordular. Bunun üzerine "...أينما تولوا فثم وجه الله" ayeti indi.⁴⁸ Bu ayet hakkında İmâm Şafî'ye (v. 204/820) sorulunca o: 'Bu ayette kible konusunda herhangi bir cihetin belirtilmediğini, burada doğunun ve batının zikredilmesiyle sadece bu iki cihetin haber verildiğini' söylemiştir.⁴⁹

"Doğu da batı da Allah'ındır. Nereye yönelirseniz yönelin Allah'ın yönü orasıdır..." (el-Bakara 2/115) ayetine mekânsal olarak bakıldığında, ayette geçen doğu-batı ifadesi, arzın/yerin iki yanının Allah'a ait olduğunu belirtmek içindir. Burada aynı zamanda 'şayet Ka'be'ye ya da Mescid-i Aksâ'ya doğru namaz kılmaktan men edilirsenez, yeryüzü size mescit kılınmıştır' anlamı da vardır. "Nereye yönelirseniz yönelin..." nerede olursanız olun yönünüzü kible yapın şeklindeki "فثم وجه الله" ibaresi, Allah'ın emrettiği yere doğru anlamındadır.⁵⁰ Mâtûrîdî'ye göre ayetteki "فثم وجه الله" ifadesi, Allah'ın kiblesi anlamında olduğu gibi, Allah'ın rızası anlamına da gelir. Mekân olarak kible belirleme hususuna gelince, kastedilen yerin zann-ı galib ile tam

⁴⁷ Muhammed b. Ömer ez-Zemahşeri, *el-Keşşâf* (Beyrût: Dâru İhyâi't- Tûrâsi'l-Arabî, 1997), 1: 225. Zemahşeri, İbn Abbas'tan nakille, Hz. Peygamber'in Mekke'de iken kible ciheti Beyt-i Makdis olduğunu, ancak buraya yönelirken arasına istikamet olarak Ka'be'yi önüne aldığını söyler. Bk. Zemahşeri, *Keşşâf*, 1: 226.

⁴⁸ Tirmizî, "Tefsiru'l-Kur'ân", 2-3; Tirmizî bu hadisin "garib" olduğunu belirtir. Bu hususta detay için bk. Bedreddin Çetiner, *Fâtîha'dan Nâs'a Esbâb-ı Nüzûl* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2002), 1: 43.

⁴⁹ Ebû Mansûr el-Mâtûrîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, thk. Ahmet Vanlıoğlu (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005), 1: 215-216.

⁵⁰ Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beyzavî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vil* (Beyrût: Dâru İhyâi Tûrâsi'l-Arabî, ts.), 1: 102.

isabet olmaksızın ictihâd üzerine bina edilmesidir. Zira gerek maslahat ve gerekse hikmet olarak bütün mekânlar Allah'a aittir.⁵¹

Sonuç olarak belirtilecek olursa, Müslümanlar Beyt-i Makdis'e yönelirken kibleleri Ka'be'ye tahvil olduğunda Yahudilerin, Müslümanların muayyen kiblelerinin olmadığı, dolayısıyla onların bazen bir tarafa, bazen de öbür tarafa doğru teveccüh ettikleri iddiaları üzerine, onları itab etmek için Bakara sûresi 115. ayet nazil olmuştur.⁵² Böylece kiblenin tahvilinin teyidiyle Hz. Peygamber'in kible beklentisi içinde olmasının haklılığı ve Yahudilerin de üstün gelme psikolojisi ile mağrur oldukları ispatlanmıştır. Nitekim Kur'an'da, Allah katında makbul dinin İslâm olduğu belirtilmiştir.⁵³ Bu ayetle Kur'an Yahudilerin kiblelerinin üstün oluşuna dair iddialarının yersiz olduğunu ortaya koymuştur.

4.1. Kible Ayet(ler)ine Dair Sebeb-i Nüzûl Rivâyetleri

Kible tahvili hususunun tarihteki zeminini bulma adına nüzul sebebine dair rivâyetler önem arz etmektedir. Bu bağlamda kibleyle ilgili ayetlerin anlaşılmasında önemli rol oynayan sebeb-i nüzûl rivâyetlerinde Taberî'yi, isnadın güvenilirliği tespitinde ise İbn Kesîr'i önceleyeceğiz. Kible ayetlerinin merkezinde bulunan sebeb-i nüzul rivâyetlerinin varyantları şu şekilde sıralanabilir:

Taberî'ye göre Allah Teâlâ, Bakara sûresi 115. ayetini Yahudilerin kible için namazlarında Beyt-i Makdis'e yönelmelerine tahsis etmiştir. Belli bir dönem Hz. Peygamber ve sahabiler, kible olarak Beyt-i Makdis'e yönelmiştir. Daha sonra Ka'be'ye doğru yönelince Yahudiler Hz. Peygamber'in bu tahvilini gariptediler. Sonra da Müslümanlara: 'Sizi bulduğunuz yönden çeviren nedir?' şeklinde sorunca, bunun üzere: "Doğu batı ne varsa hepsi benimdir. Nereye dönerseniz dönün Allah'ın zâtı oradadır." (el-Bakara 2/115) ayeti inzal olmuştur.⁵⁴

Bazı müfessirler Bakara sûresi 115. ayetin sebeb-i nüzulü hakkında olarak şöyle der: "Bu ayet, Necâşî hakkında inmiştir. Çünkü sahâbe onun hakkında tartışmışlardı. O, kible tayini öncesinde namaz kılmıştı. Allah da onlara: 'Doğu ve batı hepsi benimdir. Kim yüzünü bana doğru döner ve bana itaat isterse beni bulur' demiştir. Bu nedenle Necâşî, namazlarında kibleye dönmese de bazıları gibi doğu-batı yönüne dönmüş ve namazda rabbinin rızasını aramıştı." Yine Katade'den rivayetle "Peygamberimiz: 'Necâşî kardeşiniz öldü' dedi. Sonra cenaze namazını kıldılar. Bazıları ise: 'Biz Müslüman olmayan birinin cenazesini mi kıldık?' dediler. Bunun üzerine Âl-i İmrân sûresi 199. ayet indirildi. Sonra bir grup tarafından: 'Necâşî kibleye dönük kılmıyordu' denilince "... والله المشرق والمغرب" (el-Bakara 2/115) ayeti indirildi."⁵⁵

⁵¹ Mâturidî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 1: 216.

⁵² Muhammed b. İbrahim el-Bağdadî el-Hâzin, *Lübâbü't-te'vil fi meâni't-Tenzîl* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995), 1: 73; Mehmed Vehbi Efendi Konyalı, *Hulâsatü'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'an* (İstanbul: Üç Dal Neşriyat, 1966), 1: 212.

⁵³ Âl-i İmrân 3/19.

⁵⁴ Muhammed İbn Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, thk. Abdulmuhsin et-Türki (Kahire: Heccr, 2001), 2: 450.

⁵⁵ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 2: 455. Yine Bakara sûresi 115. ayetinin fikhî bir konu için indiği rivâyet edilmektedir. Şöyle ki İbn Ömer'den yapılan rivâyete göre bu ayet binek üzerinde yolculuk namazında kible tayini hususunda inmiştir. Yine denildiği üzere bir grup ne tarafa kılacaklarını tespit edemeyip farklı cihetlere doğru namaz kılmışlardı. Sabah olunca kible hususunda hata ettikleri ortaya çıkmış, bundan dolayı mazur görülmüşlerdi. Bu

İbn Abbas'tan nakledilen bir rivayete göre, “Hz. Peygamber, Medine’ye hicret ettiğinde burada azımsanmayacak kadar Yahudi bulunmaktaydı. Allah (cc.) Peygamberine namazlarında Beyt-i Makdis’e doğru yönelmeyi emretmişti. Bu durum, Yahudileri sevindirdi. Hz. Peygamber, on küsur ay Beyt-i Makdis’e yönelerek namaz kıldı. Ancak Hz. Peygamber, Hz. İbrahim (a.s)’in kiblesi üzere kalmayı seviyordu. Bunun için dua ediyor, sürekli göğe bakıyordu. Böylece Bakara Sûresi 144. ayet⁵⁶ nâzil oldu. Yahudiler şüpheye düştüler ve bunun üzerine “... ما وليهم عن قبلتهم...” (el-Bakara 2/142) suali sonrasında ise Bakara sûresi 143. “... قل لله المشرق والمغرب” ayeti nazil oldu.” Taberî burada nüzul sebebinden hareketle Kur’ân’da nesh edilen/hükmü değiştirilen ilk hususun kible olduğunu belirtir. Suyûtî de bu rivâyetin isnad yönü bakımından kuvvetli olduğunu söyler.⁵⁷

Başka bir rivâyette İbn Zeyd şöyle der: “Yahudiler, Allah’ın evlerinden biri olan Beyt-i Makdis’e yöneliyorlardı. Bu nedenle Hz. Peygamber de on altı ay bu cihete doğru yöneldi. Sonra bir Yahudi’nin şu sözü kendisine ulaştı: ‘Vallahi Muhammed biz kendisine bildirinceye kadar, kiblelerinin neresi olduğunu bilmiyordu.’ Bu söz Hz. Peygamber’e ağır geldi ve başını hemen göğe çevirdi. Göğe bakarken, “... قد نرى تقلب وجهك في السماء...” (el-Bakara 2/144) ayeti nazil oldu.”⁵⁸

Taberî, bu rivayetleri sıraladıktan sonra ayetin lafzının umumiliğinden hareketle, Bakara sûresi 115. ayette verilen mesajın doğu ve batının Allah’ın mülkü olduğunu söyler. Zira O’na ait olmayan hiçbir şey yoktur. Bunun üzere Allah, “*Ey müminler yüzünüzü bana dönün. Nereye dönerseniz benim yüzüm oradadır.*” buyurmuştur.⁵⁹ Burada Taberî’ye göre varılacak sonuç, ayetin nüzul sebebinin umum ifade etmesi açısından hükümlerliliğin Allah’a ait oluşunun bilinmesidir. Benzer varyant olarak, İbn Abbas’a göre Kudüs’ten Hz. Peygamber Ka’be’ye döndüğünde etraftaki münafıklar: ‘Müslümanları buldukları halden çeviren nedir?’ sorusuna dair şüphe duydular. Bu adam doğduğu yeri özledi şeklinde dedikodu yaptılar. Süddî (v. 127/745) de münafıkların dedikoduları üzerine bu ayetin indiğini söyler.⁶⁰

Rivâyetler hakkında bir değerlendirme yapılacak olursa, Bakara 114. ayet Allah resulünü teselli içindir. Şöyle ki Allah resulünü Mekke’den çıkardılar ve mescitten ayırdılar. Resûlullah

rivâyet, Şafiiler indinde yolculukta kible için hüccet olmuştur. Bk. Ebu’l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl ve bekâikü’t-te’vîl*, thk. Yusuf Ali Bedevî, (Beyrût: Dâru’l-Kelîmî’t-Tayyib, 1998), 1: 123.

⁵⁶ Ayetin ilgili kısmı meâlen şöyledir: “*Ey Peygamber! Biz senin sürekli olarak başını göğe çevirdiğini görüyoruz. Bunun için de seni memnun olacağıın kibleye çeviriyoruz. Artık bundan böyle namaz kılarken yüzünü, Mescid-i Haram tarafına döndür. Nerede olursanız olun, namaz kılarken yüzlerinizi o tarafa çevirin...*”

⁵⁷ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, 2: 450; Celâluddin es-Suyûtî, *Lübâbü’n-nukûl fi esbâbi’n-nuzûl*, thk. Yâsir Salah Azzeb (Kahire: el-Mektebetü’t-Tevfikîyye, ts.), 23.

⁵⁸ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, 2: 452. Yine Taberî bu rivâyetin öncesinde, Katade’den yapılan başka bir rivayete göre Hemmâm b. Yahya şöyle der: “... فأبىما تولوا...” ayeti gereği Müslümanlar hicret öncesi, Beyt-i Makdis yönüne doğru kılıyorlardı. Daha sonraları yaklaşık on altı ay böyle devam etti. Sonra Hz. Peygamber yönünü Harem-i şerîf’e doğru yöneltti. Bunun üzerine Allah (c.c), bu ayeti neshederek “فلنولينك قبلة ترضاها” ayet kısmından sonrası “حيثما... كتم...” ibaresine kadar Bakara sûresi 144. ayetini indirdi. Bk. Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, 2: 452.

⁵⁹ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, 2: 456.

⁶⁰ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, 2: 624-625.

Mekke’de iken Ka’be’yi önüne alarak Medine’ye doğru namaz kılıyordu. Nitekim Hz. Peygamber, Medine’ye geldiğinde on altı veya on yedi ay Mescid-i Aksâ’ya doğru namaz kılmıştı. Sonra Allah onu Ka’be’ye döndürdü. Bu durumdan sonra Yahudilerin itirazlarına bir cevap olarak Bakara sûresi 115. “...nereye dönerseniz dönün, O’na yönelmiş olursunuz” ayeti indirildi.”⁶¹ Bu rivâyetlerden anlaşıldığı üzere kullar nereye yönelse de Allah’a yönelmiş olacağı hatırlatmasıyla Yahudilerin kıblenin tahviline dair itham ve itirazları akamete uğratılmıştır. Kendi kiblelerini övmeleri boşa çıkartılmıştır. Şimdi kible ayetlerinin nüzûl sebepleriyle yakın alakalı diğer konuları ele alalım.

4.2. Kible Ayetlerinin Sebeb-i Nüzûlü Bağlamında Nesh Meselesi

Kible ayetlerine dair nesh konusu tefsirlerde sebeb-i nüzûl rivâyetleri arasında ele alınmaktadır. Dolayısıyla kible ayetleriyle alakalı nesh konusundaki hususlar da burada değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

Kâsım b. Selâm (v. 224/838), “Nâsîh ve Mensûh” adlı kitabında, Kur’ân’da ilk neshedilen hususun kible meselesi olduğunu söyler. Bakara sûresi 144. ayeti sonrası Hz. Peygamber, Beyt-i Makdis’ten Beyt-i Atik’e dönmüştür.⁶² Ali b. Ebî Talha (v. 134/760), nüzul sebebiyle ilişkilendirerek İbn Abbas’tan rivâyetle ilk nesh edilenin kible ayeti olduğunu nakleder. Şöyle ki: “Hz. Peygamber, Medine’ye hicret ettiğinde -Medine’nin ehli Yahudi olduğundan- Allah’ın emri ile kible yönünü Beyt-i Makdis’e doğru çevirdi. Yahudiler bu duruma sevindiler. Yaklaşık on küsur ay Kudüs’e doğru yöneldi. Hz. Peygamber, İbrahim’in (a.s) kiblesine yönelmek istiyor ve bunun için yüzünü göğe çevirerek dua ediyordu. Böylece “... قد نرى تقلب...” (el-Bakara 2/144) ayeti indi. Yahudiler bununla şüphe uyandırmaya başladılar; ‘Müslümanları buldukları kiblede çeviren nedir?’ dediler. Böylece Bakara sûresi 142 ve 115. ayetleri de nâzil oldu.”⁶³

Taberî, yukarıda kıblenin tahviline işaret edilen ayetin nüzûlü ile Bakara sûresi 115. ayetinin nâsîh ya da mensûh hükmünde olmayacağını söyler. Burada ayet, umum ifade etse de murat husus bildirmesidir. Dolayısıyla ona göre “...أينما تولوا فثم وجه الله...” (el-Bakara 2/115) ayetinde, “*muhtemel yolculuk sefer, nafîle ibadetlerinizde, düşmanla müسابakalarınızda, nafîle ve farz hepsinde kibleye dönünüz*” anlamı vardır. Diğer muhtemel olan anlam ise, nerede olursanız olun, yüzünüzü Allah’ın kiblesine dönün şeklindedir. Zira Ka’be’ye teveccüh etmek de kullar için mümkün olan bir şeydir.⁶⁴ Mücâhid, “...أينما تولوا فثم وجه الله...” ayetinden maksadın, Allah’ın kiblesi olduğunu söyler. Dolayısıyla buradaki anlam, doğru batı nerede olursanız olun, Allah’ın kiblesine, başka bir deyişle Ka’be’ye dönün demektir.⁶⁵ Ancak bir kısım âlimlere göre bu ayet Resûlullah’a fikhî bağlamda bir ruhsat olarak indirilmiştir. Dolayısıyla nafîle namaz kılan bir

⁶¹ Ebu’l-Fidâ İsmail İbn Kesîr, *Tefsiru’l-Kur’âni’l-Azîm*, thk. Sâmî b. Muhammed es-Selâme (Riyad: Dâru Taybe, 1999), 1: 390-391.

⁶² İbn Kesîr, *Tefsiru’l-Kur’âni’l-Azîm*, 1: 390-391.

⁶³ İbn Kesîr, *Tefsiru’l-Kur’âni’l-Azîm*, 1: 391, 453.

⁶⁴ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, 2: 456-457.

⁶⁵ Taberî başka bir bakış açısıyla ayetteki “nereye dönerdeniz dönün” ifadeye “her ne zaman duayla yöneldiğiniz zaman, sizin duanıza icabet ederim” anlamını da vermiştir. Bk. Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, 2: 457.

kimsenin yolculuk, sıcaklık ve korku halinde doğuya veya batıya yönelebileceği kendisine bildirilmiştir.⁶⁶

Taberî'ye göre nesih konusunda merkeze alınan Bakara sûresi 115. Ayeti hakkında kesin bir delile dayanmaksızın nâsîh ya da mensûh oluşu için fikir yürütmek anlamlı olmaz. O, bu ayetin nâsîh ve mensûh oluşu hakkındaki rivâyetler için şöyle der: Ayetin nâsîh olduğu ve Kudüs'e doğru namaz kılmayı nesh ettiği hususu net olarak söylenemez. Zira ayetin manasına bakıldığında, “*Yüzünüzü nereye döndürürseniz dönün, ona yönelmiş olursunuz...*” (el-Bakara 2/115) şeklinde Hz. Peygamber'in ve sahabenin Kudüs'e yönelerek namaz kıldığına dair bir delil yoktur. Nitekim Hz. Peygamber, sahâbiler ve tabiîn imamlarından bir kısmı, ayetin bu manada nüzulünü reddedip ve ayetin maksadı konusunda ihtilaf etmişlerdir. O halde Hz. peygamber'den gelen bir rivâyet olmadığına göre bu ayete, 'Kudüs'e yönelmeyi nesheden ayet' demek doğru değildir.⁶⁷

Yine Taberî'ye göre ayetin mensûh olduğunu söylemek de doğru değildir. Ona göre ayete çoklu mana vermek mümkündür. Mesela Bakara sûresi 115. ayeti, yön anlamında “namazda yüzünüzü nereye çevirirseniz, kıbleniz orasıdır”; dua anlamında “yönünüzü nereye çevirirseniz, Allah duanızı kabul eder” ve yine rıza anlamında “yol halinde iken ve düşmanla çarpışırken farz ve nafil namazlarınızda yüzünüzü nereye çevirirseniz çevirin Allah'ın rızası oradır” şeklinde anlaşılabilir. Dolayısıyla bu ayete mensûh demek de doğru değildir. Sonra Taberî, nâsîh-mensûh kaidesinin mahiyetinin Kur'ân ve sünnette belli olduğunu söyler. Zira ona göre, ayet veya hadis başka bir şekilde yorumlanıp anlamları istisnâ, umûm-husus üslubuna dâhil olabiliyorsa veya mücmel-müfesser olarak kabul edilebiliyorsa bu tür nasları nâsîh veya mensûh kabul etmek doğru olmaz.⁶⁸

Mâturîdî'ye göre kıblenin tahvili neshe dair hüküm özelliği taşımaz. Ka'be'nin tahvilinde nesih olmadığına şöyle açıklar: “Nesh, belirli vakitte hükmün sona ermesidir. Yoksa burada bedâ ve nakz söz konusu değildir. Bir şeyin hükmünün geçmesi durumunda ise yenisiyle tecdit edilmesidir. Böylece önceki hükmün ilk vaz' edildiği üzere bırakılmasıdır. Bu durumda ise kible, Yahudilerin esas kıldıkları hal (Kudüs ciheti) üzere değildir.”⁶⁹ Zira Mâturîdî'ye göre kıblenin esası, ilk hali üzere Ka'be olmasıdır.

Zaman açısından bakıldığında, doğunun ve batının da Allah'ın olduğuna işaret eden Bakara sûresi 115. ayeti, kıblenin Mescid-i Haram yönüne döndürülmesi emrinden önce nâzil olmuştur. Doğu ve batının Allah'ın eseri oluşu nedeniyle öncelikli olarak kible doğu-batı yönü şeklinde zikredilmiştir. Ancak ayetteki bu genel durum, hüküm olarak Bakara sûresi 144. ayetle nesh edilmiştir. Böylece kible olarak Ka'be'ye yönelmek farz olmuştur. Katade'den nakil ile bu ayetin, bir önceki ayeti nesh ettiğine dair rivâyetler vardır.⁷⁰

⁶⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 2: 452; İbn Kesîr, *Tefsiri'l-Kur'âni'l-Azîm*, 1: 392.

⁶⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 2: 457-458.

⁶⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 2: 458. Mücâhid'e göre ayette zikredilen “kibletullah”, bazı âlimler tarafından “Allah'ın zâtı” veya “Allah'ın rızası” veya “yüz sahibi Allah olarak da izah edilmiştir. Bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 2: 459.

⁶⁹ Mâturîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 1: 257-258.

⁷⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 2: 451.

Sonuç olarak belirtilecek olursa Taberî, anlamsal farklılıkları dikkate alarak Bakara sûresi 115. ayetle ilgili söylemlerinden hareketle, ayetin neshedilmesini doğru görmese de satır aralarında ayetin mensûh oluşuna dair bu rivâyetler vermesi, kible ayetleri arasında nesh hususuna kapı araladığını göstermektedir. Genel olarak bakıldığında ise söz konusu ayetlerin birbirini nesh etmediğini, tarihî süreçte hüküm olarak kiblenin Mescid-i Aksâ'dan tekrar ilk şekli olan Ka'be'ye doğru tahvil olduğunu söylemek mümkündür.

4.3. Kiblenin Kudüs'ten Ka'be'ye Tahviline Dair Hususlar

Medine döneminde kiblenin Mescid-i Aksâ cihetinden Ka'be'ye döndürülmesi ayetle sabittir. Tefsir ve tarih kaynaklarına bakıldığında bu hususla ilgili arka plandaki tarihi ve kültürel olguların etkileri nüzûl sebeplerine dair rivâyetlere sirayet etmiştir. Bu kısımda söz konusu vaki olan tartışmalar ve zuhur eden hususlar ele alınmaya çalışılacaktır.

Kiblenin tahvilinden sonra, Ehl-i Kitâb kiblenin değiştirilmesi hakkındaki söylentilerini daha da ileriye götürmüşlerdir. Böylece Yahudi ve Hıristiyanlardan her biri, kendi kiblelerine yönelmelerinin daha hayırlı olduğu konusunda ısrar etmişlerdir. Binaenaleyh Kur'ân'da onlara umumi bir cevap olarak, “*yüzlerinizi doğu ve batıya çevirmeniz işin özünü olarak berr ve hayır değildir*” (el-Bakara 2/177) buyrulmuştur. Bu bağlamda bazı rivâyetlerde zikredildiği üzere doğu ile batının kible edinilmesinin nesh edildiği beyanı üzere, ikinci kez doğu-batı cihetine ısrar edilmesi iyilik sanılmamalıdır.⁷¹ Kur'ân-ı Kerîm'de kiblenin Mescid-i Aksâ'dan Ka'be'ye tahvili hususu Bakara sûresinin 143-145 ve 149-150. ayetlerinde şöyle anlatılır:

“...Ey Peygamber! Biz yönelmekte olduğun kibleyi, Peygamber'e uyanlarla uymayanları ayırt etmek için değiştirdik. (Ka'be'yi sana kible yaptık) Gerçi bu değişiklik, Allah'ın doğru yola ulaştırdığı kimselerden başkası için zor bir sınavdır. Allah sizin Kudüs'e yönelerek kaldığımız namazlarınızı boşa çıkarmayacaktır...” (el-Bakara 2/143)

“Ey Peygamber! Biz senin (bazı vakitler, ne yapayım, nereye yöneleyim diye) yüzünü göğe çevirdiğini görüyoruz. Bunun için de seni memnun olacağın bir kibleye çeviriyoruz. Artık bundan böyle namaz kılarırken yüzünü Mescid-i Haram tarafına döndür. Nerede olursanız olun, yüzlerinizi namaz kılarırken o tarafa çevirin. Kendilerine kitap verilmiş olanlar, kible ile ilgili hükmün Allah'ın emriyle gerçekleştiğini çok iyi bilirler. Bilin ki Allah onların yaptıklarından habersiz değildir.” (el-Bakara 2/144)

“Sen, kendilerine kitap verilenlere her türlü delil getirsen, onlar senin kablene uymazlar. Zaten sen de onların kiblelerine uyacak değilsin. O Yahudi ve Hıristiyanlar da birbirlerinin kiblelerine uymazlar. O halde sana bu ilahî bilgiler geldikten sonra, onların istek ve beveslerine uyacak olursan, zalimlerden olursun.” (el-Bakara 2/145)

“Nerede olursan ol, yüzünü Ka'be yönüne çevir. Şüphesiz bu yönelişin Rabbin tarafından kesinleşmiştir. Allah sizin yaptıklarınızdan asla habersiz değildir. Her nereden yola çıkarsan çık, yüzünü Mescid-i Harama çevir. Yine nerede olursanız olun yüzünüzü oraya doğru çeviriniz. Ta ki gerçeği bile bile gizleyenler hariç insanlar için aleyhine bir hüccet olmasın...” (el-Bakara 2/149-150)

⁷¹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1: 528-529.

Taberî'ye göre, Hz Peygamber hicretten sonra Kudüs'e yönelerek namaz kılmış, daha sonra namaz esnasında Allah Teâlâ, ona Ka'be'ye dönülmesini emretmiştir. Bu emre binaen Resûlullah, Ka'be'ye doğru yönelmiş, sonrasında Ehl-i Kitâb ve münafıkların eleştirilerine maruz kalmıştır. Bu hususta Berâ b. 'Âzib'ten gelen rivâyet şöyledir: "Hz. Peygamber, Medine'ye ilk gelişinde Ensâr'dan olan anne tarafından dedeleri veya dayılarına misafir oldu. Medine'de iken on altı veya on yedi ay Kudüs'e doğru namaz kıldı. Fakat gönlünden kıblenin Ka'be olması geçiyordu. Kible ayetinin nüzulünden sonra, Hz. Peygamber Ka'be'ye yönelerek namaz kıldı. Sonra bir sahabî, başka bir yerde namaz kılan topluluğa gelip kase ederek Resûlullah ile Ka'be'ye dönük namaz kıldığını haber verdi. Onlar da kible yönünü Ka'be'ye çevirerek namaz kıldılar.⁷²

Sonuç olarak belirtecek olursak Kurtubî'nin de dediği gibi Kur'ân, Hz. Peygamber'e peyderpey olarak muktezayı hâle göre inmiş ve bu şekilde din en mükemmel hale gelmiştir. Kible ayetleri de süreç olarak bu anlamda tekâmüle ulaşmıştır.⁷³ Önceki süreçte bir müddet Kudüs'e doğru ibadet yapılırken, son şeklini alarak kıblenin Ka'be oluşu tüm Müslümanlar için tescillenmiştir. Böylece ibadetlerinde bu istikamete yönelmeleri kendilerine nass yoluyla bildirilmiştir.

4.3.1. Kıblenin Tahvilinin Nedenselliği ve Hükümü

Kıblenin tahvilinin mahiyetine yönelik olarak ayetlere bakıldığında ilgili rivâyetler ışığında birtakım malumatlar edinmek mümkündür. Bakara Sûresi 142. ayette müminleri şimdiye kadar yöneldikleri kiblede (Kudüs) vazgeçiren hususunun ne olduğu/nedenselliği konusunda birtakım izahlar yapılmıştır. Ebu'l-Âliye (v. 90/709), İkrime (v. 105/723) ve Hasan el-Basrî'ye (v.110/728) göre Hz. Peygamber Medine'de kendi isteğiyle muhayyer olarak Kudüs'e doğru namaz kılmıştır. Bu uygulamasıyla Yahudileri İslâm'a çekmek ve onların iman etmelerine vesile olmak istemiştir. Abdullah b. Abbas ve diğerleri ise muhayyerliğin aksi olarak Allah'ın (c.c) Hz. Peygamber'e böyle emretmiş olduğunu söylemişlerdir. Zeccâc da (v. 311/923) Hz. Peygamber'in Kudüs'e yönelişi konusunda, Mekkeli müşriklerin, Ka'be'ye olan ülfetleri nedeniyle Kudüs'e dönmekle imtihan olduklarına dikkat çekmiştir.⁷⁴ Görüldüğü üzere Hz. Peygamber'in Ka'be'den Kudüs'e yönelmesinin tercihen mi yoksa emirle mi olduğu hususu ihtilaf söz konusu olmuştur. Ancak genel kanaate göre Hz. Peygamber, hicret sonrasında Allah'ın emriyle Kudüs yönünü kible edinmiştir. Zira Allah Teâlâ'dan bir işaret olmaksızın Hz. Peygamber yönünü Ka'be'den Beytül-Makdis'e tahvil etmiş olamaz.⁷⁵

Bakara sûresi 143. ayeti hakkında şu izahları yapmak mümkündür: Önceden Mekke'de yönelip namaza durulan Ka'be'ye tam olarak çevrilmesinin gayesi, sadece Hz. Peygamber'i denemek ve imtihan etmek içindi. Böylece İslâm dini üzerinde kimler samimi olarak sebat

⁷²Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 2: 620-621; krş. Buharî, "Salat", 31. Yahudilerin Müslümanların kendi kiblelerine yönelişlerine sevindiklerine dair rivâyetler hakkında bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 2: 622-623 vd.

⁷³ Kurtubî, *el-Câmi' li abkâmi'l-Kur'ân*, 2: 432.

⁷⁴ Kurtubî, *el-Câmi' li abkâmi'l-Kur'ân*, 2: 428-429.

⁷⁵ Çetiner, *Fâtîha'dan Nâs'a Esbâb-ı Nüzûl*, 1: 54.

edip kalacak, ya da kimler gerisin geri topukları üzere dönüp eskiye yönelecek bilinmiş olsun ve kimlerin kıblenin tahvilinden rahatsızlık duyup irtidata başvuracakları anlaşılın.⁷⁶ Ayetteki “açıkça bilelim diye/...لنعلم” ibaresi ise, Beyt-i Makdis’in Hz. Peygamber’e kible yapılmasındaki hikmetin açıklanması içindir. Zira önce Beyt-i Makdis’e doğru namaz kılınması arızî bir durum olup belli bir maksat taşır. Hz. Peygamber’in belli bir zamana kadar yönelmiş olduğu kıbleyi (Beyt-i Makdis) kible olarak tayin etmesi aslî değil, muvakkat bir durumdur.⁷⁷

Yine bu hususta Bakara sûresi 144. ayetle ilgili olarak İbn İshâk’tan (v. 151/768) rivâyet edildiğine göre hicret sonrası Resûlullah (s.a.s.) Beyt-i Makdis’e doğru on altı ay namaz kılıyordu. Ancak Resûlullah -ikinci bir emirle- Ka’be yönüne yönelmeyi istiyordu. Bunun üzerine Allah Teâlâ, “...قد نرى” ile başlayan Bakara sûresi 144. ayetini indirdi.⁷⁸ Ayette belirtilen cihet (şatr) ise zarf-ı mekân bildirir. Şatr, “Ona doğru”, “o yöne” dendiği gibi, “bir cihete yönelme” anlamına da gelir.⁷⁹ Bu ayetteki “...قول وجهك” ibaresinde ise çevirme/yönelme anlamı vardır. “...(kendilerine kitap verilenler) elbette bunun rablerinden gelmiş bir gerçek olduğunu bilirler.../...ليعلمون أنه الحق من رحم...” ifadesi ise, kıblenin Beyt-i Makdis’ten çevrilmesini onlara bildirmek içindir.⁸⁰ Zemahşerî de zarf olan “Şatre’l-Mescid” terkibi için hüküm bakımından maslahatı dikkate alarak, “yüzünün yönünü mescide doğru çevir”, “ön cepheni oraya dön” anlamlarını verir. Zira pratikte bizzat kible yönüne dönmek, uzaklık ve mesafe nedeniyle büyük zorluğa sebep teşkil edecektir.⁸¹ Bu şekilde kibleye yönelişin nasıl gerçekleştirildiğine işaret edilmiştir.

Bakara sûresi 177. ayet bağlamında kible ayetinin muhatapları, Rebî ve Katade’nin naklettiğine göre Yahudi ve Hristiyanlardır. Çünkü onlar, kibleye yöneliş konusunda ihtilafa düşmüşlerdi. Yahudiler, ibadet olarak Beyt-i Makdis’e doğru yöneliyorlardı. Hristiyanlar ise, güneşin doğduğu yön olan doğuya doğru ibadet ediyorlardı. Kıblenin değişmesi konusunda her fırka kendi kiblesine yönelmeyi tercih etmişti. Bunun üzerine onlara: “Yüzlerinizi doğuya ve batıya çevirmeniz bir iyilik değildir. Asıl iyilik sahibi kişi Allah’a, abiret gününe, meleklere, kitaba ve peygamberlere iman edendir...” şeklinde kiblede asıl maksadı bildiren bu ayetle cevap verilmiştir.⁸²

Kıblenin tahvilinin tarihi süreç bağlamında hükmü hususuna gelince, kıblenin Ka’be yönüne tahvilinin Bakara sûresi 144. ayetle Allah’ın bir emri olduğunu, diğer ayetlerle de kıblenin Ka’be oluşuna dair emrin pekiştirildiğini daha önce belirtmiştik.⁸³ Ancak Kudüs cihetine yönelme konusunda farklı söylemler olmuştur. İkrime, Ebu’l-Âliye ve Hasan el-

⁷⁶ Taberî, *Câmiü’l-Beyân*, 2: 639-640.

⁷⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*, 1: 226.

⁷⁸ Kurtubî, *el-Câmi’ li abkâmi’l-Kur’ân*, 2: 441.

⁷⁹ Kurtubî, *el-Câmi’ li abkâmi’l-Kur’ân*, 2: 442-443.

⁸⁰ Kurtubî, *el-Câmi’ li abkâmi’l-Kur’ân*, 2: 444.

⁸¹ Zemahşerî, *Keşşâf*, 1: 228.

⁸² Kurtubî, *el-Câmi’ li abkâmi’l-Kur’ân*, 3: 53; Benzer rivayetler için bk. 1: 153.

⁸³ Bk. el-Bakara 2/149-150.

Basrı'den rivayet edildiğine göre, Hz. Peygamber'in önce Beyt-i Makdis'e kible olarak yönelmesi kendi ictihâdı ile olmuştu. Hicret sonrası on küsur ay devam eden süreç sonrasında Hz. İbrahim'in kiblesine yönelmek için Hz. Peygamberin dua ve yakarışı çoğalmıştı. Sonunda kible olarak Mekke ciheti olan Ka'be yönüne döndürülme isteğine ikinci vakti icabet edildi.⁸⁴ Bu rivâyetten hareketle Ka'be cihetine dair tahvil emrinin ayetle belirtildiği anlaşılmaktadır. Ayetle kible son şeklini alsın da Hz. Peygamber'in isteğine ictihâd diyenlerin maksatlarını muvafakat olarak nitelemek yerinde olacaktır. Nitekim Râzî (v. 606/1210) Allah'ın hikmet ve maslahat gereği namaz sevgisinde olduğu gibi, kible tahvili talebi konusunda da Hz. Peygamber'e muvafakat verebileceğine işaret etmektedir.⁸⁵

Sonuç olarak Cenab-ı Hak, Hz. Peygamber'in ümmetine yardım etmek suretiyle Müslümanları Hz. İbrahim'in kiblesine döndürmüştür. Böylece ümmetin kible yönü nihai olarak ismi tevhid ile anılan Hz. İbrahim'in bina ettiği Ka'be olmuştur.⁸⁶ İbn Kesîr'e göre Müminler, İbn 'Amr ve Süfyan es-Sevrî'den yapılan rivâyetle namazda rükû halinde iken Ka'be'ye dönmüşlerdir. Bu ise hikmet olarak onların, Allah'a ve Resulüne olan itaatini; Allah'ın emirlerine uyma mahiyeti hususundaki hassasiyetlerini göstermektedir.⁸⁷ Böylece kiblenin Ka'be'den Kudüs'e, sonra da ayetlerin delaleti üzere mutlak olarak Ka'be'ye çevrilmesi ile kible son şeklini almış ve bu hususta süreç tamamlanmıştır.

4.3.2. Kiblenin Tahvilinin Vakti ve Mekâm

Kiblenin tahvilinin gerçekleşme vakti konusunda birtakım ihtilafı rivayetler mevcuttur. Daha özel anlamda tahvilin, cemaat ile kılınan hangi namaz vaktinde vuku bulduğu konusunda da farklı rivayetler söz konusudur. Yine tahvilin mekânı konusundaki rivayetlerde de ihtilaf söz konusudur. Bu zamansal ve mekânsal haberlerdeki farklılıkları sebep-i nüzûle dair rivayetlerde görmek mümkündür.

Rivâyetlere göre Hz. Peygamber'in Medine'de Beyt-i Makdis cihetine doğru on altı veya on yedi ay namaz kılma süresi ihtilafı bir konudur.⁸⁸ İbn Hişâm da kiblenin tahvilinin hicretten on sekiz ay sonra Şaban ayında gerçekleştiğini kaydeder.⁸⁹

İbn Kesîr, Buharî'nin Berâ b. Âzîb'den yapmış olduğu rivâyeti şöyle nakleder: “Hz. Peygamber (s.a.s) on altı veya on yedi ay Kudüs'e doğru namaz kıldı. Kiblesinin Ka'be'ye doğru olmasını arzuluyordu. İlk olarak Ka'be'ye yönelerek cemaatle ikinci namazını kıldı. Bu topluluktan birisi namaz bitiminde ayrıldı. Rükû halinde namazda bulunan başka bir mescide uğradı. Onlara: ‘Allah şahit olsun ki, biraz önce Hz. Peygamber ile Ka'be tarafına doğru namaz kıldık.’ dedi. Bunun üzere onlar da Ka'be'ye dönerek namaz kıldılar.”⁹⁰ Yine Kurtubî, kiblenin tahvili konusunda: ‘Beyt-i Makdis tarafına yönelik namaz kılıp da ölenlerin durumu

⁸⁴ İbn Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 1: 453-454.

⁸⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 4: 123.

⁸⁶ İbn Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 1: 454.

⁸⁷ İbn Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 1: 457.

⁸⁸ Kurtubî, *el-Câmi' li abkâmi'l-Kur'an*, 2: 428.

⁸⁹ Ebu Muhammed İbn Hişâm, *Siretü İbn Hişâm* (Kahire: 1963), 2: 337.

⁹⁰ Buharî, “Salât, 31, 32; “Tefsir”, 14, 16-18; İbn Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 1: 459.

ne olacak?’ suali üzerine “*Allah sizin imanlarınızı zayıf etmez*” (el-Bakara 2/143) ayetinin nâzil olduğunu söyler. Kiblenin tahvilinin bir rivayete göre ikindi, bir rivayete göre ise sabah namazı vaktinde vuku bulunduğu bildirilmektedir.⁹¹

Kible tahvilinin ikindi olduğunu nakledenler çoğunlukta olsa da İbn Merdeveyh’in İbn ‘Amr’dan yaptığı bir rivayete göre, vakit olarak Resulullah’ın Ka’be’ye doğru kıldığı ilk namaz öğle namazıdır. Ancak en meşhur olan rivâyet ise tahvilin ikindi vaktinde olmasıdır. Nitekim Kuba ehline tahvil haberinin ulaşması sabah vaktine kadar gecikmiştir.⁹² Tahvilin hangi vakitte gerçekleştiğine dair Şevkânî’nin benimsediği ikindi vaktiyle ilgili rivâyet, Ka’be’ye doğru bütün olarak kılınan ilk namazın ikindi vaktine ait olduğunu göstermektedir.⁹³

Yer/mekân bakımından ise kiblenin tahviline dair ayet Hz. Peygamber’e Benî Selime mescidinde indirilmiştir. Burada ise öğle namazı ikinci rekâttan sonra kible değiştirildiği söylenir. Namaz kılınan bu yerin ismi de “Kibleteyn” olmuştur. Kible değiştirilince erkekler ile kadınların yerleri değiştirilmiştir. Yine tahvilin namaz dışında meydana geldiğini söyleyenler de olmuştur.⁹⁴ Yine Sahihayn’de belirtildiğine göre, ikinci başka bir yer olarak Kuba ehline ikinci gün sabah namazına kadar haber ulaşmamıştır. Kuba’da sabah namazı kılınanlara Ka’be’ye yönelmekle emrolundukları haber verilince onlar da hemen Ka’be’ye doğru yönelmişlerdir.⁹⁵

Sonuç olarak belirtecek olursak kiblenin tahviline dair zikredilen rivâyetlerdeki tüm bu vakitler ve yerler konusunda ihtilaf olduğu açıktır. Dolayısıyla kiblenin tahvilinin öğle veya ikindi vakti ne zaman vuku bulduğuna dair tam bir tespit yapmak mümkün görülmemektedir. Ancak ayetler ve Sebeb-i nüzul rivayetlerinden anlaşıldığı üzere asıl olan zaman veya mekân olarak değil kiblenin Kudüs’ten Ka’be’ye tahvilinin bizzat gerçekleştiği, Müslümanların kiblesinin bu şekilde son şeklini aldığı hususudur.

5. Kiblenin Tahvilinin Sosyal-İçtimaî Boyutu

Tarihî sürece bakıldığında kaynaklar, Hz. Peygamber’in Medine’ye geldiğinde Yahudileri tebliğ ederken ülfet oluşturmak için Kudüs’e doğru yöneldiğine işaret etmektedir. Rivâyetlere göre, davet konusunda Yahudilerin inatları devam edince Hz. Peygamber, onlardan ümidini kesmiş, kiblenin Ka’be’ye döndürülmesini niyaz etmişti. Onun Ka’be’ye olan muhabbeti Hz. İbrahim’in kiblesi olması ve Arapları İslâm’a o davet etmesi nedeniyle olmuştu. Daha sonra kible, Yahudilere muhalefet için tekrar Ka’be’ye doğru tahvil edilmiştir.⁹⁶ Hikmet bağlamında kadim tefsirlerde anlatılan kible ayetlerinin sosyal-içtimaî açıdan tezahürlerini modern dönemde yazılan tefsirlerde görmek mümkündür. Özellikle Seyyid Kutub, sosyolojik tefsirinde kible tahvilinin sosyal-içtimaî boyutuna dair önemli

⁹¹ Kurtubî, *el-Câmi’ li abkâmi’l-Kur’ân*, 2: 426.

⁹² İbn Sâd, *Tabakâtü’l-Kübrâ*, 1: 243; İbn Kesir, *Tefsiru’l Kur’âni’l-Azîm*, 1: 460.

⁹³ Muhammed Ali eş-Şevkânî, *Neylül-evtâr min esrâri münteka’l-abbâr*, thk. Muhammed Subhî b. Hasan Hellâk (Riyâd: Dâru İbnü’l-Cevzî, 1428), 4: 17.

⁹⁴ Kurtubî, *el-Câmi’ li abkâmi’l-Kur’ân*, 2: 427.

⁹⁵ Buhârî, “Salât”, 32; “Tefsir”, 14, 16-17; Müslim “Mesâcid”, 13; Ayrıca rivâyetler konusunda bk. İbn Kesir, *Tefsiru’l-Kur’âni’l-Azîm*, 1: 453-454.

⁹⁶ Kurtubî, *el-Câmi li abkâmi’l-Kur’ân*, 2: 429-430.

açıklamalarda bulunur. Bu değerlendirmeler, bu ana başlığın önemli oranda muhtevasını oluşturacaktır.

Sosyolojik tefsir açısından kiblenin tahvili üzerinde durulacak olursa kiblenin tahvili, İslâm tarihinde önemli bir husustur. Yine kiblenin tahvilinin, Arapları manevi açıdan terbiye etmeye dayalı bir durum olduğu söylenir. Zira Araplar, Câhiliyye döneminde Ka'be'ye büyük önem verilerdi. Onlar, Ka'be'yi milli üstünlüklerinin bir alameti sayarlardı. İslâm dinî, gönüllerde sadece Allah sevgisini yerleştirmek için tarihî, asabiyete dayalı duyguları kaldırıp Allah'a yöneltmeyi hedefleyince Müslümanları bir anlık Beyt-i Harem'e yöneltmekten alıkoydu. Yine Yüce Allah, nefislerindeki Câhiliyye'ye dayalı hususları temizlemek, Mescid-i Aksâ'ya yöneltip hamiyet türü şeyleri bırakanları ayırt etmek için kiblelerini değiştirmişti. Müslümanlar, tamamen Allah'a teslim olup emredilen kibleye yöneldikleri ve Ehl-i Kitâb'ın da kendi kiblelerini öne çıkarmaya başladıkları sırada tekrar Ka'be'ye döndürülmüşlerdir.⁹⁷ Muhammed Esed'e göre Bakara sûresi 142-150. ayetlerin vahyedilmesinden önce bu hususta hiçbir talimat söz konusu değildi. Zira ona göre, bu ayetlerin esas olarak Hz. İbrahim'i ve o'nun akidesini konu edinen daha önce zikredilen ayetler ile mantikî bağlantısı, daha sonraları Ka'be olarak anılan mabedi ilk inşa edenin Hz. İbrahim olması hakikati ile alakalıdır.⁹⁸

Yine şiar/sembol açısından bakıldığında, yeryüzünün bütün köşesinin her yönden tek olan Allah'a vardığı; vatan, cins ve renk ayrımlarına rağmen bütün ümmeti bir yere toplayacak tek kible Ka'be gerekiyordu. Bu şekilde ümmet de doğu-batı hangi yönde olursa olsun tek bir kibleye doğru yöneleceklerdi. Allah Teâla da bu ümmeti Hz. Peygamber'in kiblesi etrafında birleştirmiş ve bunu da renklerin, dillerin, cinslerin ve yurtların ihtilafına rağmen yapmıştır. Böylece aynı din, akide ve kible üzerinde birlik oluşturmuştur. Ancak Ehl-i Kitâb için hakikatini bildikleri halde, Müslümanları şaşkırtmak için çeşitli sorularla hilelere başvurmuşlardır. Ümmetin vekili bizzat Allah olup "...Onların yaptıkları ve yapacaklarından gafil değildir" (el-Bakara 2/144) ayetiyle bu hususa işaret etmiştir.⁹⁹

Sosyal Psikoloji açısından bakıldığında Ehl-i Kitâb, hevânın ve menfaatin körüklendiği bir inat içerisindeydi. Yahudi ve Hristiyanların Müslüman olmayışlarının sebebi, onların İslâm'ı bilmeyişlerine ve kendilerini ikna edenlerin olmayışına bağlanabilir. Ancak bunlar vehimden ibaret olup aslında onlar bilerek ve kasten İslâm'ı kabul etmiyorlardı. Menfaatlerine dokunacağından korktuklarından dolayı ardı arkası kesilmeyen hile ve desiselere başvurmaktaydılar. Kur'ân, bu hususa: "*Sen kitap verilenlere her türlü kitâb/burhan versen, yine de onlar senin kiblene uymazlar*" (el-Bakara 2/145) ayetiyle dikkat çekmektedir.¹⁰⁰

Sonuç olarak kiblenin tahvilinin ümmet açısından sosyolojik olarak doğurduğu tezahürler hususunda Seyyid Kutub, "başkalarına benzememek", "kibleyi reddetmeye dair beyinsizlik durumundan uzak olmak" ve "Ka'be'ye yönelişle vasat ümmet olmanın payesi"¹⁰¹

⁹⁷ Seyyid Kutub, *Fi zîlâli'l-Kur'ân*, trc. M. Emin Saraç v.dğr. (İstanbul: Beyan Yayınları, ts.), 1: 265-266.

⁹⁸ Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*, trc. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk (İstanbul: İşaret Yayınları, 1999), 1: 40.

⁹⁹ Seyyid Kutub, *Fi zîlâli'l-Kur'ân*, 1: 278-280.

¹⁰⁰ Seyyid Kutub, *Fi zîlâli'l-Kur'ân*, 1: 280.

¹⁰¹ Seyyid Kutub, *Fi zîlâli'l-Kur'ân*, 1: 269-276.

hususlarına önemle dikkat çeker. Velhasıl bu hususlardan hareketle şöyle denebilir: Kiblenin tahvil süreci, Müslümanları ilahî eğitim sürecinden geçirmesinin yanında, o döneme ait Yahudilerin hileli ve yanıltma hamlelerine karşı büyük dikkat çekiştir. Bu husus ise yakın zamanda telif edilen sosyal ve ictimâî tefsirlerde kibleye dair tarihî tartışmanın sosyolojik bir sonucu olarak ortaya konmuştur. Böylece geçmişte vuku bulan bu tartışma ve desiselere rağmen, İslâm'ın kiblesinin Ka'be oluşu özellikle şu iki ayetle tescillenerek ilan edilmiştir:

“Nerede olursan ol, yüzünü Ka'be yönüne çevir. Şüphesiz bu yönelişin Rabbin tarafından kesinleşmiştir. Allah sizin yaptıklarınızdan asla habersiz değildir. Nerde olursan ol, yüzünü Ka'be yönüne çevir. Sizler nerede olursanız, yüzlerinizi Ka'be yönüne çeviriniz ki bile bile haksızlık yapanlar dışında, insanların sizin aleyhinize ileri sürecekleri hiçbir deliller olmasın...” (el-Bakara 2/149-150)

5.1. Kibleye İtiraz Edenlerin Sefih Olarak Tavsif Edilmesi

Kur'ân'da Yahudilerin “sefihi/akılsız” kimseler şeklinde tavsif edilmesi husus şöyle hatırlatılır: “Başlı akılsızlar/beyinsizler, Müminleri şimdiye kadar yöneldikleri kableden vazgeçiren nedir? diyeceklerdir. De ki: “Doğru da batı da Allah'ındır. O dilediğini doğru yola iletir.” (el-Bakara 2/142) Mâturîdî'ye göre, şayet Mescid-i Aksâ'dan Ka'be'ye doğru tahvile dair vaad olmasaydı, Hz. Peygamberin başını göğe çevirmesi muhayyer bir durum olurdu. Nitekim şer'î meselelerde hiç kimsenin tercih ve hüküm koydurma gibi bir yetkisi söz konusu değildir. Bu da kiblenin tahvilinin Allah'ın bir vaadi olduğunu göstermektedir.¹⁰² Bu meyanda Mevdûdî, Bakara sûresi 142. ayetle kiblenin Kudüs'teki Ma'bed'den Mekke'deki Mescid-i Haram'a çevrilmesinin haber verildiğini söyler.¹⁰³

Taberî'ye göre Yahudi ve münafıkların *süfêhâ/beyinsiz* şeklinde addedilmesi, onların doğu-batıyı şekilden ibaret görmesinden kaynaklanmaktadır. Resûlullah'ın Kudüs'e doğru namaz kılması, Yahudiler ve diğer Ehl-i Kitâb'ın hoşuna gidiyordu. Ancak onlar, Hz. Peygamber'in kibleyi değiştirip Ka'be'ye yönelmesini hiç hoş karşılamamışlardı. Abdullah b. Abbas, kible Kudüs'ten Ka'be'ye çevrilince Yahudilerin: “Ey Muhammed, daha önce yöneldiğin Kible'ye dön ki sana uyalım ve seni tasdik edelim” dediklerini nakleder. Bu şekilde onlar, Hz. Peygamber'i din konusunda bocalatmaya çalışıyorlardı. Böylece onları “beyinsizler” şeklinde zemmeden bu ayet nazil oldu. Beyinsiz insanlar Abdullah b. Abbas'a göre (Medineli) Yahudiler; Süddî'ye göre ise münafıklardır.¹⁰⁴

Bakara sûresi 142. ayette geçen *süfêhânın* müfredi olan *sefihi* kelimesi Kutrûb'a (v. 210/825) göre “zülüm ve cehl” anlamına gelir. Nitekim Kureyşli inkârcılar kiblenin tahvilini inkâr ettiklerinde: “Muhammed doğduğu şehre iştîyak duydu, dininize dönmesi yakındır” dediler. Yahudiler de onun hakkında: “Ne yapacağını şaşırды bocaladı”; münafıklar da: “Acaba

¹⁰² Mâturîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 2: 257.

¹⁰³ Ebu'l-Alâ el-Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Kur'ân*, trc. Muhammed Han Kayanî v.dğr. (İstanbul: İnsan Yayınları, 1986), 1: 96.

¹⁰⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 2: 624-625.

onu kiblede ne alıkoydu?” dediler. Bu şekilde inkârcılar kible konusunda Müslümanları alay konusu etmişlerdi.¹⁰⁵

Velhasıl değişikliğin asıl önemini kavrayamayan bazı anlayışı kıt kişiler, müminlerin zihninde şüphe uyandırmak için çeşitli görüşler ortaya sürmüşlerdi. Sefih oldukları için Allah'ın belirli bir nokta veya yön ile sınırlı olduğunu, dolayısıyla kible değişikliğinin “Allah'tan yönünü değiştirmek” anlamına geldiğini zannetmişlerdi. Böylece doğunun da batının da Rabbinin Allah olduğunun bildirilmesiyle bu saçma söylemlere cevap verilmiştir.¹⁰⁶ Mevdûdî'ye göre, neden bir yönün diğerine tercih edilip seçildiği ya da önceleri bir yöne dönülürken sonradan başka bir yön-yerin belirlendiğine dair tartışmaya hiç gerek yoktur. Zira bunlar, akıldan yoksunluğa delalet eden beyhude çabalardır.¹⁰⁷

5.2. Kible ile Tevhide Dair Ümmetin Birliği Vurgusu

Özellikle modern dönem müfessirleri, kiblenin ibadet yönünden ziyade sosyolojik bağlamda ümmet bilincine dair şiar olduğuna dikkat çekerler. Şöyle ki sadece şekilde kalan mukallitler, kiblenin insanlar arasındaki birliği ve toplu olarak Allah'a yönelmenin bir şiarı/sembölü olduğunu unutmuş, sadece şekilsel olarak Süleyman Mabedi'ne yönelmenin dinin ruhu olduğunu sanmışlardı. Nitekim Yahudiler, Hz. Muhammed'in kendi kiblelerine yönelmesini, kendilerince övülme ve kutsama vesilesi yapmışlardı. Bu nedenle Hz. Peygamber, daha önceki üç semavî dinin temellerini atmış Hz. İbrahim'in inşa etmiş olduğu Ka'be'ye tekrar dönmek için Allah'ın emrini beklemişti.¹⁰⁸

Tevhit dininin temsilcisi Hz. İbrahim, Ka'be'yi bina etmiş olduğundan, burası üç semavî dinin birleştiği nokta konumundadır. Yahudiliğin, Hıristiyanlığın ve Müslümanlığın peygamberleri onun neslinden gelmişlerdir. Binaenaleyh bu üç din mensuplarını Allah adına yapılan bu eve döndürmek ve fiili olarak Ka'be bütün putlardan temizlenip tevhidin merkezi haline getirilmesi gerekiyordu. Yahudilik de semavî bir din olsa dahi şirke bulaşmıştı. Şirke bulaşan bir toplumun kiblesine yönelmenin artık bir gereği kalmamıştı. Son din İslâm ise mükemmel bir şekil olarak kimseyi örnek almayacak, ancak kendisi örnek alınacak bir din haline gelmişti. Allah (c.c) kibleyi Ka'be'ye çevirmekle dinamik bir tevhid ümmeti meydana getirmek istemesi te'vilinden hareketle, Hz. Peygamber kıyamete kadar herkese imtisal olacak bir ümmet inşa edilmesi arzusunu taşıyordu. Zira Yüce Allah bu hususu, Bakara sûresi 143. ayetin ilgili kısmında: “...böylece sizi orta bir ümmet yaptık...” şeklinde açıkça belirtmiştir.¹⁰⁹

Yüce Allah, tevhidin mümessili Hz. İbrahim'in inşa ettiği Ka'be'ye döndürmekle İslâm ümmetini “orta bir ümmet” yapmıştır. Böylece bütün insanlık dairesinin ortasında olan ve “orta bir ümmet” vasfındaki İslâm ümmetini diğer ümmetlere şahit kılmıştır. O halde insanlığın merkezinde bulunacak İslâm ümmeti, bütün insanlığa şahitlik edecek; onlara örneklik teşkil edip gözetleyen ve kontrol altına alan konumda olacaktır. Zira Allah, İslâm

¹⁰⁵ Kurtubî, *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'an*, 2: 425-426.

¹⁰⁶ Mevdûdî, *Tefhimü'l-Kur'an*, 1: 96.

¹⁰⁷ Mevdûdî, *Tefhimü'l-Kur'an*, 1: 84.

¹⁰⁸ Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri* (İstanbul: Yeni Ufuk Neşriyat, 1997), 1: 251.

¹⁰⁹ Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, 1: 251.

ümmetinin başka milletleri taklit etmesine ve başka ümmetlerin peşinden gitmelerine razı olmaz. Nitekim ayette de: “*Herkesin yöneldiği bir hayır yönü vardır. Siz de hayır işlerine koşun...*” (el-Bakara 2/148) buyrulmaktadır. Eğer İslâm ümmeti, şahit olan İslâm toplumu olma vasfını yitirir, başkalarının takipçisi haline gelirse, Allah da onlara yardımı keser ve başarılarını azaltır. Bu durum: “*Zira ey inananlar Ehl-i Kitâb’ı dost edinmeyin... Allah zalim olan bir topluluğu doğru yola/hidayete iletmez*” (el-Maide 5/51) şeklinde ifade edilmektedir.¹¹⁰ Buradan hareketle söylenecek olursa sosyolojik bir sembol olan kible, her türlü bireysel toplumsal, fiziksel, coğrafi ve etnik farklılıklara rağmen bütün Müminleri toplayıp birlik haline getirme özelliğine sahiptir. Zira Yüce Allah, tek bir kible tayin etmek suretiyle bütün Müslümanları ortak bir inanç etrafında toplamıştır. Bu açıdan kible ümmetin birlik ve beraberliğinin sembolü vasfını taşımaktadır.¹¹¹

Sonuç olarak belirtilecek olursa, “...*senin yüzünü göğe çevirdiğini görüyoruz...*” ve “...*seni dilediğin kibleye döndürüyoruz...*” (el-Bakara 2/144) ifadeleriyle Hz. Peygamber’in Ka’be’ye dönmeye dair kible değişikliği emri beklediği aşikârdır. Böylece Hz. Peygamber, İsrail oğullarının liderliğinin sona erdiğini ve Kudüs’ün merkez oluşunu kaybettiğini ihlas etmekteydi. Ayetteki Mescid-i Haram ise merkezinde Ka’be’nin bulunduğu dokunulmaz olan ibadet ve sığınma yeridir.¹¹² Dolayısıyla Ka’be’nin etrafında kible birliğinin, ümmetin vahdetini tesis etmek ve bütünlüğe ulaşma hususlarında önemli bir faktör olduğu aşikârdır.

5.3. Kiblenin Ümmeten vasaten/Orta Ümmet İnşası

Sosyolojik bir kural olarak, zayıf toplumlar, kendilerinden daha üstün bir topluluğa karşı hayranlık duyarlar ve onları taklit ederler. Geri kalan doğulu toplumlar, günümüzde batıyı taklit eder hale gelmiştir. Son zamanlarda İslâm ümmeti de teknik olarak zayıf duruma düşmüştür. Süleyman Ateş’e göre: “Ümmet, üstün meziyetlerinden tutun örfe kadar pek çok meziyete geri dönmeli, silkinip Allah’ın kendisi için hazırladığı orta yolu bulmalıdır.”¹¹³

Bakara sûresi 143. ayetten öne çıkan husus, Müslümanların kendilerinin “Ümmeten vasaten/orta ümmet” olmalarını sağlayan üstün meziyetlere hidayetle ulaşımlardır. Sosyolojik bağlamda düşünüldüğünde kiblenin Mescid-i Aksâ’dan Ka’be’ye çevrilmesi, münafık akılsızların sandığı gibi sadece bir yön değişikliği değil, aslında bu önderlik görevinin İsrail oğullarından alınıp Hz. Muhammed’e verilisinin ilanıdır. Böylece “orta ümmet” kelimesi başka dildeki hiçbir kelimenin tam anlam ifade edemeyeceği kadar geniş bir anlam içermektedir. Zira “orta ümmet”; belirli sınırları aşmayan, orta yolu izleyen, diğer milletlere adil davranan, diğer milletlerle olan ilişkilerini hak ve adaletle yürüten, doğru ve soylu bir toplum olmak vasfı taşımaktadır.

Mevdûdî’ye göre, kiblenin değiştirilmesi ile aynı zamanda gerçek Müminler ile önyargılarını kutsayanlarla ve ırkçıların ayırt edilmesi de sağlanmıştır. Ka’belerini bırakıp

¹¹⁰ Ateş, *Yüce Kur’an’ın Çağdaş Tefsiri*, 1: 252.

¹¹¹ Kasapoğlu, “Bir Dinî Tecrübe ve Sembol Olarak Kibleye Yönelme”, 47-48.

¹¹² Mevdûdî, *Tefhimü’l-Kur’an*, 1: 100-101.

¹¹³ Ateş, *Yüce Kur’an’ın Çağdaş Tefsiri*, 1: 252-253.

Mescid-i Aksâ'yı kible olarak kabul etmek için hazır bulunmayan Araplar, ilk önce kibleyle denendi. Bu ise onlar için zorlu bir sınavdı. Onlar, sınavda başarısız olup, samimi olan Müminler sınavı kazandılar. Yine aynı şekilde kible Kudüs'ten Ka'be'ye çevrildiğinde Müslüman olan Yahudi ve Hıristiyanlar da denendi. Atalarının edindikleri dışında başka bir kible edinmek onlar için zor bir durumdu. Bu sınavla İslâm'dan yüz çeviren ırkçı din mensupları ile Allah'ın samimi ve gerçek kulları ayırt edilmiştir.¹¹⁴ Buradan hareketle kiblenin orta bir ümmet inşa etmesinden maksadın, ırkçılıktan uzak Allah katındaki eşitliğini ifade eden ve samimi olarak Allah için kulluğa yönelen bir toplum oluşturmak olduğunu söylemek yerinde olacaktır.

5.4. Kiblenin Ümmetin Birliğine Psiko-Sosyal Etkisi

İçtimâî tefsir özelliği ile öne çıkan Seyyid Kutub, tefsirinde kiblenin tahviline dair ayetler hakkında sosyolojik ve psikolojik gözlemlerde bulunur. Şöyle ki o, kible hakkında Yahudilerin İslâm'a karşı hileli oyunlar ortaya koyduğunu, kible ayetlerinin zımnında gizledikleri korkunç kin ve nefret tuzaklarından Müslümanların korunması için bir çağrı olduğunu söyler. Burada üzerinde durulması gereken konu, müminlerin Ehl-i Kitâb'a benzemekten men edilmesidir. Zira Yahudiler, yeni teşekkül eden İslâm toplumuna ve ortaya koyduğu evrensel prensiplere karşıt olarak kendilerinden farklı gördükleri değişen prensipleri koz olarak kullanıyorlardı. Bunu fırsat bilerek İslâm'a kusur ve eksik bulma cihetine gidiyorlardı. Bu meyanda: "Eğer bu emir ve nehiyeler, Allah nezdinde olsaydı önceki kible hususundaki ayet hükmü nesh olmaz, yeni bir hal almazdı" şeklinde eleştiride bulunmuşlardı.¹¹⁵

Bu tartışmanın köklerini tarihte bulmak mümkündür. Şöyle ki yaklaşık olarak hicretten on altı ay sonra Müslümanların kiblesi, Kudüs'ten Ka'be'ye çevrilince, eleştiriler daha da şiddetlenmişti. Yahudiler de Hz. Peygamber'in kible tahvili arzusuna dair tavırlarını, kendi dinlerinin ve kiblelerinin gerçekliği için hüccet olarak kullanıyorlardı. Akıllarınca Hz. Peygamber'in kiblenin tahviline dair açıklamada bulunmaması kendilerini daha da güçlendiriyordu. Kible değişikliği meydana gelince, Yahudilerin iddialarının çürümesi kendilerine ağır gelmeye başladı. Hz. Peygambere gelen emirler konusunda şüphe uyandırarak hilekârca eylem ve söylemlerde bulunmaya başladılar. Müslümanlara: "Şayet Kudüs'e dönmek doğru değilse, bu esnada kıldığınız namazlar boşa gitmiştir. Yine şayet Kudüs'e yönelmek doğru idiyse kiblenizi neden değiştirdiniz?" sorusunu yöneltmişlerdi.¹¹⁶ Bu şekilde Yahudiler, nesih konuları üzerinden müminlerin kalbine vesvese vererek peygamberliği kumanda etme hedefi taşıyorlardı. Oysaki Kur'ân, Allah bir ayetin hükmünü neshettiği zaman bundan daha iyisini göndereceğini beyan etmiştir.¹¹⁷ Yahudilerin tüm bu tavırlarının arka planında son kitap Kur'ân'ın Müslümanlara indirilmesini çekemeyişleri yatmaktadır.¹¹⁸ Hz.

¹¹⁴ Mevdûdî, *Tefhimü'l-Kur'ân*, 1: 96-97.

¹¹⁵ Seyyid Kutub, *Fî zîlâli'l-Kur'ân*, 1: 210-211.

¹¹⁶ Seyyid Kutub, *Fî zîlâli'l-Kur'ân*, 1: 264-265.

¹¹⁷ el-Bakara 2/106.

¹¹⁸ Seyyid Kutub, *Fî zîlâli'l-Kur'ân*, 1: 211-212.

Peygamber'in Medine'deki Yahudilerden İslâm dinini benimsememeleri konusunda umut ışığı azalmaya yüz tutunca, bir de buna Medine'nin ilk yıllarında Yahudilerin kötümser tavırları eklenince bu tür olumsuz etkenler, Hz. Peygamber'i yeni bir dinî kimlik, ezan ve kible gibi İslâmî semboller arayışına sevk etmiştir.¹¹⁹ Buradan hareketle söylenecek olursa Bakara sûresi 115. ayetinde işaret edilen genel hususun, kible değişikliğine olumsuz bakan Yahudilere bir cevap niteliği taşıması kuvvetle muhtemeldir.¹²⁰

Müslümanları Allah'ın ilk mescidi olan Ka'be'ye yönelmekten alıkoymak istemelerindeki asıl gayeleri, Müslümanları dinlerinden döndürüp Yahudi veya Hıristiyan yapmaktır.¹²¹ Velhasıl kiblenin değiştirilmesi nedeniyle toplumsal olarak psiko-sosyal açıdan bazı karışıklıklar zuhur etmiştir. Seyyid Kutub bu hususları şöyle sıralar:

a. Yahudilerin, Müminler hakkında uydurdukları desiseleri ve mesnetsiz bulunmaktaydı. Ancak bunlar hakkında kati bir rivayet yoktur. Yahudilerin bu olumsuz psikolojik etkilemelerine karşılık olarak Bakara sûresi 142. ayeti, kiblenin Kudüs'ten Ka'be'ye tahvili konusunda nâzil olmuştur. Nitekim '*Nerede olursan ol yüzünü kibleye çevir...*' ifadesiyle önceki kible değiştirilmiştir.

b. Yine Câhiliyye'de Beytü'l-Harem'e yüce bir değer vermeye alışmış olan henüz Müslüman olmuş Araplar için kible önem arz ediyordu. Zira onlar, Câhiliyye devrinde Ka'be'yi kible olarak tanıyorlardı. Bu hususta Yahudilerden işittikleri şımarıkça iddialar, onların husumetindeki vahameti daha da arttırıyordu.¹²²

Görüldüğü üzere Yahudilerin Müslümanlara olan husumetleri kible hususuna da yansımıştır. Hz. Peygamber'in hicretten sonra yaklaşık iki yıl ibadetlerini Kudüs'e doğru yapmasının hikmeti, Ehl-i Kitâb'ı İslâm'a ısındırmak veya İslâm toplumun kuruluşu esnasında onların tepkilerini yumuşatmak olarak tahmin edilse de¹²³; sebep-i nüzûl rivâyetlerinden de anlaşıldığı üzere, Yahudilerin bu konularda yumuşamayıp Hz. Peygamber'e karşı mezkûr tavırları, onun kible arayışına gitmesinde psikolojik bir etken olduğu söylenebilir.

Sonuç

İslâm'ın şiarı olan kible Kur'ân'da zikredilen önemli hususlardan biridir. Kur'ân'a bakıldığında Bakara sûresindeki ayetlerde bu hususa dikkat çekilmiştir. İslâm öncesi döneme dair semavî dinlerde kible farklı cihetlere doğru olmuştur. İslâm sonrasında Hz. Peygamber, Mekke'de iken Ka'be'ye, hicretten yaklaşık iki yıl sonrasına kadar Kudüs'e doğru yönelmiş ve sonunda vahiyte tekrar Ka'be cihetine yönelmekle kible son şeklini bulmuştur. Bu süreçte nüzul sebepleri rivâyetlerinden anlaşıldığı üzere, tarihin arka planında pek çok olaylar ve tartışmalar vuku bulmuştur.

¹¹⁹ Mehmet Azimli, *Cahiliyye'yi Farklı Okumak* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 89.

¹²⁰ Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs* (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2000), 6: 228.

¹²¹ Seyyid Kutub, *Fi zîlâli'l-Kur'ân*, 1: 212.

¹²² Seyyid Kutub, *Fi zîlâli'l-Kur'ân*, 1: 263-264; Müslüman Araplar açısından bakıldığında ise psikolojik olarak Hz. İbrahim'in mabedinin Allah'ın birliğinin bir sembolü ve İslâm'ın ideolojik bütünlük olarak belirtilen buyruğun gerisindeki hikmeti içgüdüsel olarak anlayabiliyorlardı. Bk. Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*, 1: 40.

¹²³ Çetiner, *Fâtîha'dan Nâs'a Esbâb-ı Nüzûl*, s. 54.

Ebû ‘Amr rivâyet ettiği üzere, Hz. Peygamber Mekke’de iken Hz. İbrahim ve İsmail gibi Ka’be’ye yönelik namaz kılmıştır. Böyle olmakla beraber Hz. Peygamber’in Mekke’de Ka’be’yi önüne almak suretiyle Kudüs’e yöneldiği de rivayet edilmiştir. Esbâb-ı nüzûl rivâyetleri bağlamında bazı kaynaklarda belirtildiği üzere İbn Abbas’tan rivâyetle Beyt-i Makdis ve Ka’be’ye yönelmek ilahi vahiy ile olmuştur. Ona göre Hz. Peygamber’e önce Beyt-i Makdis’e, sonra da Ka’be’ye yönelmesi emredilmiştir. Ancak hicretten ikinci asra kadar Hz. Peygamber’in tercihinin dayalı Kudüs cihetine yönelmesi görüşü olmakla beraber, Ka’be’ye yönelmesi ise vahiyle teşri kılınmıştır.

Hz. Peygamber Medine’ye hicret ettiğinde on altı veya on yedi ay gibi bir sürede Kudüs’e yönelerek namaz kılmıştır. Kaynaklara göre onun hikmet bağlamında böyle yapmasındaki maksadı Yahudileri İslâm’a ısındırması ihtimal dâhilinde olsa da Hz. Peygamber onların İslâm dinine girmeyeceklerini, kendi batıl inançlarında ısrar edeceklerini anlayınca İbrahim peygamberin kiblesi olan Ka’be’ye yönelmeyi arzu etmiş ve bu arzusu sonucunda ayetle kible tahvil olmuştur.

Kible, fikhî bir konu olmakla beraber tefsir kaynaklarına göre Ka’be kible oluşu, İslâm’ın diğer dinlere üstünlüğüne, ekmel/üstün bir din oluşuna ve ümmetinin de insanlığa örnek orta ümmet (ümmet-i vasat) vasfına işaret eder. Ancak bu payeyi hazmedemeyenler, kible tahvili sürecinde birtakım olumsuz söylemlerde bulunmuştur. Bu hususlar özellikle yakın dönem tefsirlerde tarihî-sosyolojik etkileri bağlamında uzun uzadıya konu olmuştur. Nitekim Kur’ân-ı Kerim de kible tahvilinin öncesinde -seni memnun olacağın bir kibleye döndüreceğiz- şeklinde Hz. Peygamber’in Ka’be’ye yönelme arzusuna işaret etmektedir.

Sosyolojik bağlamda bakıldığında, kible dinî açıdan sembolik bir anlam ifade eder. Bu anlamda rumuz olarak kible İslâm şiarını temsil etmektedir. Zira kiblenin tahviliyle tevhidî remzeden Hz. İbrahim’in yöneldiği kible olan Ka’be’ye tekrar dönülmüştür. Nihayet Müslümanların kible istikameti, Allah’ın (c.c) emriyle Ka’be yönünde son şeklini almıştır. Bu husus Bakara sûresi 149-150. ayetlerinde beyan edilmiştir. Böylece son tayin edilen kible, Müslümanlar arasındaki birlik ve bütün olmanın sembolü olmuştur.

Kible ayetlerine dair tarihî tartışmalar da göz önünde bulundurularak sosyal-psikolojik tezahürlerine bakıldığında, kiblenin insanlığa örnek olması için Müslümanları “orta ümmet” inşa etmesi önemlidir. Kiblenin değişimine inâdî olarak itiraz edenlerin “sefih/akılsız” olarak addedilmesi câlib-i dikkattir. Nihâi olarak ifade edecek olursak kiblenin tahvili ile Kur’ân, Ehl-i Kitâb’ın kible taassubunun ve itirazlarının gereksizliğini zemmetmek için doğu-batıya yönelmenin önemli olmadığına, asıl iyiliğin Allah’ın mekânlardan münezzeh olduğunu bilip istikamet üzere samimi bir şekilde kulluk yapmaya dikkat çekmektedir.

Kaynakça

- AHMED B. HANBEL. *Müsned*. 6 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- ATEŞ, Ali Osman. *İslâm'a Göre Câbiliye ve Ehl-i Kitâb Örf ve Âdetleri*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1996.
- ATEŞ, Süleyman. *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*. 10 Cilt. İstanbul: Yeni Ufuk Neşriyat, 1997.
- AZİMLİ, Mehmet, *Cabiliyye'yi Farklı Okumak*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- BALCI, İsrâfil. "İslâm'ın İlk Kiblesinin el-Mescidü'l-Aksâ Olduğu İddialarının Kritiği ve Kible Değişikliğinin Arka Planı". *İslam Araştırmalar Dergisi* 28 (2012): 85-116.
- BEYZAVÎ, Abdullah b. Ömer b. Muhammed *Emvaru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vil*. 5 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi Tûrâsi'l-Arabî, ts.
- BUHARÎ, Muhammed b. İsmail. *Sabîhu'l-Buharî*. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- CESSÂS, Ahmed b. Ali. *Abkâmu'l-Kur'an*. Thk. Muhammed Sâdık Kamhâvî. 5 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi Tûrâsi'l-Arabî, 1992.
- CEVAD ALÎ. *el-Mufasssal fî Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm*. 10 Cilt. Bağdat: 1993.
- ÇETİNER, Bedreddin, *Fatîha'dan Nâs'a Esbâb-ı Nüzûl*. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2002.
- DERVEZE, Muhammed İzzet. *et-Tefsîru'l-Hadîs*. 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2000.
- DRAZ, Abdullah. *Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru*. Trc. Salih Akdemir. Ankara: Mim Yayınları, 1983.
- ELMALILI, Ahmet Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili*. 10 Cilt. 3. Baskı. İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979.
- ERDOĞAN, Mehmet. "Kible". *Fıkıh ve Hukuk Terimleri*. 306. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.
- FERRÂ, Yahya b. Ziyad. *Meâni'l-Kur'an*. 3 Cilt. Beyrût: Âlemu'l-Kütüb, 1983.
- GÜÇ, Ahmet. "Dinlerde Kible Anlayışı". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (11/ 2) 2002: 1-30.
- GÜÇ, Ahmet. "Kible". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25: 264-370. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- HÂZİN, Muhammed b. İbrahim el-Bağdadî. *Lübâbü't-Te'vil fî Meâni't-Tenzîl*. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1995.
- İBN HABİB, Ebu Muhammed *Kitâbu'l-Muhabber*. Beyrût: Dâru'l-Afâki'l-Cedîde, ts.
- İBN HACER, Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sâhibi'l-Buharî*. 17 Cilt. Riyad: Dâru Taybe, 2011.
- İBN HİŞÂM, Ebu Muhammed. *Sîretü İbn Hişâm*. 2 Cilt. Kahire: 1963.
- İBN İSHÂK, Muhammed. *Sîretü İbn İshâk*. Thk. Muhammed Hamidullah. Mağrib: Ma'hadu'd-Dirâsât: ts.
- İBN KESÎR, Ebu'l-Fidâ İsmail. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. Thk. Sâmi b. Muhammed es-Selâme. 8 Cilt. Riyad: Dâru Taybe, 1999.
- İBN MÂCE, Ebû Abdillâh Muhammed. *Sünen*. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- İBN MANZÛR, Muhammed b. Mükrim. "Kible". *Lisânü'l-Arab*. 11: 544-545. 15 Cilt. Beyrût: Dâru Sâdır, ts.
- İBN SÂ'D, Ebu Abdillâh. *Tabakâtü'l-Kübrâ*. Beyrût: Dâru Sâdır, ts.

- KASAPOĞLU, Abdurrahman. “Bir Dinî Tecrübe ve Sembol Olarak Kibleye Yönelme”. *Diyanet İlmî Dergi* 41: 4 (2005): 29-48.
- KİTAB-I MUKADDES (Eski ve Yeni Ahit). İstanbul: Kitab-ı Mukaddes Şirketi, 1996.
- KURTUBÎ, Ahmed b. Ebî Bekir. *el-Câmi' li Abkâmi'l-Kur'an*. Thk. Abdulmuhsin et-Türkî. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2006.
- MÂTURÎDÎ, Ebû Mansûr. *Te'vilâtü'l-Kur'an*. 19 Cilt. Thk. Ahmet Vanlıoğlu. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005.
- MEVDÛDÎ, Ebu'l-Alâ. *Tefhimü'l-Kur'an*. 7. Cilt. Trc. Muhammed Han Kayanî-Yusuf Karaca-Nazife Şişman- İsmail Bosnalı-Ali Ünal-Hamdi Aktaş. İstanbul: İnsan Yayınları, 1986.
- MUHAMMED ESED. *Kur'an Mesajı*. 3 Cilt. Trc. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk. İstanbul: İşaret Yayınları, 1999.
- NESEFÎ, Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Medârikü't-Tenzîl ve Hekâikü't-Te'vil*. 3 Cilt. Thk. Yusuf Ali Bedevî. Beyrût: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1998.
- KONYALI, Mehmed Vehbi Efendi. *Hulâsatü'l-Beyân fi Tefsiri'l-Kur'an*. 16 Cilt. İstanbul: Üç Dal Neşriyat, 1966.
- MÜSLİM, Ebu'l-Hüseyin. *Sabihu Müslim*. 3 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- RAGİB el-İSFEHÂNÎ. “Kible”, *el-Müfredâd fi Garibi'l-Kur'an*. 392. Thk. Muhammed Seyyid et-Türkî. Beyrût: Dâru'l-Marife, ts.
- SARIKÇIOĞLU, Ekrem. *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*. 4. Baskı. Isparta: Fakülte Kitabevi, 2002.
- SAYI, Ali. *Firavun, Hâmân ve Kârun Karşısında Hz. Musa*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1992.
- SEYYİD KUTUB. *Fî zilâli'l-Kur'an*. 16 Cilt. Trc. M. Emin Saraç- İ. Hakkı Şengürlü- Bekir Karlağa. İstanbul: Beyan Yayınları, ts.
- SUYÛTÎ, Celâluddin. *Lübâbü'n-Nukûl fi Esbâbi'n-Nüzûl*. Thk. Yâsir Salah Azzeb. Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikiyye, ts.
- ŞEVKÂNÎ, Muhammed Ali. *Neylû'l-Evtâr min Esrâri Münteka'l-Abbâr*. Thk. Muhammed Subhî b. Hasan Helâk. 16 Cilt. Riyâd: Dâru İbnü'l-Cevzî, 1428.
- RÂZÎ, Fahredin. *Mefâtihu'l-Gayb*. 32 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1981.
- TABERÎ, Muhammed İbn Cerîr. *Câmiu'l-Beyân*. Thk. Abdulmuhsin et-Türkî. 24. Cilt. Kahire: Hecl, 2001.
- TİRMİZÎ, Muhammed b. İsa. *Sünen*. 3 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- TÜMER, Günay- Küçük, Abdurrrahman. *Dinler Tarihi*. Ankara: Ocak Yayınları, 1993.
- TÜMER, Günay. *Bîrûnî'ye Göre Dinler ve İslâm Dini*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1975.
- ÜNAL, Yavuz. “Hadis Verilerine Göre Hz. Peygamber'in İlk Kiblesi: Beyt-i Makdis”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12-13 (2001): 189-211.
- WATT, Montgomery. *Muhammad at Medina*. Great Britain: Oxford at the Clarendon Press, 1956.
- WENSINCK, Arent Jan. “Kible”. *İslam Ansiklopedisi*. 6: 667. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, ts.
- YILDIRIM, Celal. *İlmin Işığında Asrın Kur'an Tefsiri*. 14 Cilt. İstanbul: Anadolu Yayınları, 1991.
- ZEMAHŞERÎ, Muhammed b. Ömer. *el-Keşşâf*. 4 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't- Tûrâsi'l-Arabî, 1997.